

VITA

A XVII. SZÁZADI HABSBERG-ELLENES FÜGGETLENSÉGI HARCOK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

(A török szövetség problematikája a Bocskai, Bethlen
és I. Rákóczi György vezette küzdelmekben)

*Dr. Nagy László,
a történelemtudomány kandidátusa*

Bevezetés

A XVII. század a magyar történelemben változásokban bővelkedő, bonyolult időszak. Az elmúlt évszázadból átnyúló tizenötéves törökelleni háború közepette Habsburg-ellenes szabadságharc robban ki Bocskai István vezetése alatt, amit Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes függetlenségi harcai követnek. Majd ismét törökellenes háború lángol fel, amelyet a Wesselényi-féle főúri összeesküvés felszámolása nyomán kibontakozó bujdosó mozgalom Habsburg-ellenes csatározásai követnek hamarosan, a nagy hírnévre szert tett kurucvezér, Thököly Imre vezetése alatt. Győzelmein felbuzdulva támadásra indul Bécs ellen a török, hogy rövidesen véres fejjel meneküljön nemcsak Bécs alól, hanem lassan egész Magyarország területéről. S a török kiűzésének diadalai közepette a Hegyalján újabb Habsburg-ellenes felkelés tör ki, amit ugyan rövidesen levernek a császári csapatok, de hamarosan minden eddiginél nagyobb méretű Habsburg-ellenes szabadságharc robban ki az elkövetkező század elején II. Rákóczi Ferenc vezetése alatt.

A török- és Habsburg-ellenes harcok váltakozó, kavargó forgatagát az elnyomottak számos, antifeudális fegyveres megmozdulása teszi még bonyolultabbá. Az osztályharcok és a két idegen elnyomó ellen váltakozva — sőt néha egy időben — vívott függetlenségi küzdelmek meglehetősen problematikusá teszik a XVII. század történetének értékelését. Jelen vitacikk nem kíván foglalkozni a század egészével, hanem csak a szá

zad első felének Habsburg-ellenes küzdelmeivel, sőt ezen küzdelmek értékelésén belül is csak egy jelentősebb problémát kíván felvetni, a török szövetség kérdését, s azt sem a teljesség igényével.

A Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György vezette Habsburg-ellenes harcok elbírálásában éles véleménykülönbségek voltak már a kortárs történétírók között is. Ha a különböző átmeneti irányzatokat nem számítjuk, akkor három fő irányzatot különböztethetünk meg a korabeli krónikák és egyéb történeti munkákon belül: A Habsburg-ellenes, a Habsburgpárti és a bizonyos mértékig semleges állásfoglalásra törekvő irányzatokat. Az első irányzat képviselői általában protestáns prédikátorok, vagy erdélyi fejedelmi udvari emberek, a második Habsburg szolgálatban álló földesurak, katonák és egyéb tisztségviselők, a harmadik pedig főként a városi polgárság sorából kikerülő, az eseményeket a városok szempontjaiból szemlélő emberek voltak. Ez utóbbiak munkáiba ellentétes szempontok keverednek, mint ahogyan az egész városi polgárságnak a Habsburg-ellenes harcokban tanúsított magatartásában is. A polgárok ugyanis, mint többségükben protestánsok, érdekeltek voltak a Habsburg-ellenes küzdelmek vallási téren elért eredményeiben, de ugyanakkor gazdasági érdekeik, városi privilégiumaik féltése miatt tartottak a harcokat vezető nemesektől is. Ilyen körülmények között bizonyos pártatlanságra való törekvéssel szemlélték és írták le az eseményeket, eltérően az első két irányzat egyik vagy másik oldalra erősen elfogult képviselőitől.

Ez a háromféle irányzat több-kevesebb következetességgel végigvonult az elkövetkező századok magyar történeti irodalmán, színeződve olyan elemekkel, mint pl. Ágoston Péter erősen vulgár-materialista értékelése a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokról.¹ Általános jellemvonása ezen munkák döntő

¹ L. Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Bp. 1913. Ezen adataiban is számtalan pontatlanságot tartalmazó munka vulgarizált egyoldalúsággal szemléli a Habsburg-ellenes harcok történetét. A harcok kirobbanásának döntő okát magában a nagybirtokban látja, amint ezt például Bocskai István fejedelemségével kapcsolatban is írja: „Bocskay fejedelem lett anélkül, hogy tudta volna hogyan. Fejedelemsége klasszikus példája a nagy vagyon önmagában levő végcéljának, mely az állami hatalom megszerzésére kényszeríti tulajdonosát. Ez a sors intézte fejedelmválasztás megmagyarázza a Habsburgok ösztönszerű ellenszenvét minden nagybirtokossal szemben.” (i. m. 178. o.) Az erdélyi fejedelemség és a Habsburgok viszonyáról: „Bethlen Gábor mint magyar nagybirtokos a királynak alattvalója volt, aki e minőségben avatkozott a magyar ügyekbe... Bethlen azért maradt a király alattvalója, mert mint magyar úr könnyebben vélte a magyar koronát megszerezhetni.” (i. m. 190. o.) Bethlen függetlenségi harcairól: „A királynak és fejedelemnek ez a folytonos magánügyeik miatti háborúskodása nagyon inyére volt a szultánnak...” (i. m. 188. o.) I. Rákóczi György hadjáratahoz: „Hatalmának legfőbb akadályát a Habsburgok uralmában látta, s ezért a magyar urak hívása nélkül is megtámadta őket. Okot e korban erre nem is kerestek. 1643-ban [?] Rákóczy betört Magyarországra.” (i. m. 189. o.)

többségének egészen a felszabadulásig; a nemesség szerepének túlbecsülése, a néptömegek szerepének elhallgatása, az osztály-ellentétek tagadása, vagy legalább is nagymérvű kendőzése, a személyiségek jelentőségének túlbecsülése, s nem utolsósorban a nacionalizmus, sokszor egészen a sovinizmusig terjedően, vagy a nemzeti függetlenség gondolatával való teljes közömbösség, mint Ágoston Péter munkájában. Csak kevés történetíró jutott el az osztályviszonyok valamilyen ábrázolásáig, s a magyar uralkodó osztály magatartásának kritikái szemléletéig.

A felszabadulás utáni magyar történetírás az antifasiszta összefogás nézőpontjáról nyúlt a XVII. századi Habsburg-ellenes harcokhoz, mint a németek ellen vívott, nagy néptömegeket megmozgató küzdelmekhez; szabadságharcos haladó hagyományokhoz. Az új adatok feltárásának hiánya következtében azonban nem egy esetben csak annyi történt, hogy a korabeli feudális és polgári történetírás adatait, eredményeit értékeltük át egy-egy Sztálin- vagy Rákosi-idézettel alátámasztva, konkrét tényanyag helyett nemegyszer általánosító megállapításokkal intézve el fontos kérdéseket.

A kialakuló személyi kultusz légkörében a történetírás Rákosi Mátyásnak a magyar történelemre, köztük a XVII. századra tett egyes megállapításait nemcsak iránytszabó útmutatóként, hanem egyenesen axiómaként fogta fel, s valahogy olyan helyzet alakult ki, hogy az egészében differenciálatlanul elítélt feudális múltból csak az az esemény, vagy személy nyert rehabilitálását, amelyet vagy akit Rákosi valamelyik beszédében, vagy cikkében pozitívan értékelt.² Jellemző volt ez időszak történetírására, hogy a függetlenségi harc szempontjai mértéketlenül előtérbe kerültek az antifeudális osztályharc szempontjaival szemben, s a történelemkutatás fő irányai az előbbi területre összpontosultak. A kutatásnak a függetlenségi harcaink történetére irányítása önmagában nem lett volna helytelen, hiszen az idegen hódítók ellen vívott szabadságharcok és függetlenségi küzdelmek valóban fontos részét képezik haladó történeti hagyományainknak. A baj ott volt, hogy elmaradt e kutatási területek mögött a hazai osztályharcok, a gazdasági fejlődés történetének kellő intenzitású és mélységű kutatása, s így szinte törvényszerűen hiányzott a Habsburg-ellenes küzdelmek gazdasági és osztályszerkezetének kellően megalapozott bemutatása is, s ezért nem tudtunk teljesen hiteles képet nyújtani

² A magyar marxista történetírás számára a személyi kultusz időszakában iránytű volt az 1952-ben megjelent „Rákosi Mátyás és a magyar történetírás” című munka (írta Molnár Erik vezetésével a Magyar Történelmi Társulat és a MTA Történettudományi Intézetének munkaközössége).

ezeokról a harcokról sem. A feudális parasztság differenciált, történelemhű bemutatása helyett, annak bizonyos idealizált ábrázolása kapott helyet a történeti művekben; még sokszor alapvető koncepcióiban helyes, marxista kritikai történelemszemlélettel megírt munkákban is.³ Az új történeti adatok nagymérvű feltáratlansága, az alapvető kérdések nem kellő mérvű elvi tisztázottsága nyomta rá bélyegét elsősorban a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok történeti irodalmára.

Felhívás ugyan történt már 1952-ben Molnár Erik részéről, amely a XVII. századi magyar történelem bonyolult voltára figyelmeztetett. „Történetírásunk már most, az egyetemi tankönyvek elkészítésével kapcsolatban, szembe fogja találni magát a XVII. század problémáival, a XVII. század ellentmondással teli történetével, melyet pártosan kell majd értékelnie. Itt a függetlenség és a centralizáció szempontjai egymagukban hasznavehetetlenek... Múlt történetírásunk kuruc iránya a függetlenség, a labanc iránya a centralizációt választotta. De mi nem eshetünk egyik irány uszályába sem, hanem keresztül kell vinnünk saját marxista—leninista vonalunkat. S ez megfelelő elméleti alap nélkül nagyon nehéz dolog, majdnem lehetetlen.” Továbbá: „A marxizmus—leninizmus a történetírótól feltétlenül megkívánja a határozott, egyértelmű és pártos állásfoglalást a történeti eseményekhez... határozottan és egyértelműen állást kell foglalni a haladó törekvések mellett, és szembe kell helyezkednie a reakciós törekvésekkel. De az elmélet iránytűjéről itt sem mondhatunk le.”⁴

E kétségkívül nagyon értékes felhívás pozitív hatását azonban jelentős mértékben csökkentette egyrészt a konkrét állásfoglalás bizonyos hiánya, másrészt pedig az, hogy a felhívás szerzője a személyi kultusz akkori légkörében Sztálin egy-két többé-kevésbé vonatkoztatható megállapítása mellett, maga is Rákosi Mátyásnak a magyar történelemre tett, nemegyszer szólamyszerű megállapításait fogadta el fő elméleti alpnak és iránytűnek a magyar történelmi múlt, így a XVII. század eleji Hasburg-ellenes harcok értékelésénél is. S ily módon a XVII. század Habsburg-ellenes függetlenségi harcairól szóló munkák-

³ Így például *Pach Zsigmond Pál*: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi szabadságharc című munkájában (Szikra, 1951.) azt olvashatjuk: „A parasztság volt ebben az időben — mint korábban is — a magyar társadalomnak egyetlen igazán haladó osztálya... A nemzeti harc hajtóereje, tömegbázisa csak a dolgozó, elnyomorodó, a magyarságért ezerszer és ezerszer vérzett szegényparasztság lehetett, a magyar urak és az idegen gyarmatosítók kettős kizsákmányolása alatt görnyedő népi tömegek.” (i. m. 9—10. o.)

⁴ *Molnár Erik*: A magyar történetírás a felszabadulás óta: eredményei, hiányosságai és legsürgősebb feladatai. Társadalmi Szemle. 1952. január. 63. o.

ban továbbra is többé-kevésbé megmaradt az idealizáltan öntudatos honvédő paraszt, a szinte minden differenciáltság nélkül csak hazaáruló nemesség, valamint az osztálykorlátait átlépő vezér romanticizált alakja. Az osztályharc vizsgálatának elhanyagolása, vagy néha a napi politikai feladatoknak megfelelően, anakronisztikus aktualizálása nyomta rá bélyegét a legtöbb megjelent munkára.⁵

A személyi kultusz felszámolása, majd a revizionista ellenhatások leküzdése után kezdett kibontakozni a magyar marxista történetírás helyes állásfoglalása a XVII. század Habsburg-ellenes harcainak értékelésében is, noha bizonyos kutatási hiányosságok még ma sem mondhatók megszüntetetteknek. Az 1958-ban megjelent egyetemi tankönyv a személyi kultusz sok maradványát leküzdve, az osztályharcok történetét kidomborítva foglalkozik a Habsburg-ellenes harcok történetével, mely állásfoglalás csak tovább tisztult az 1962-ben megjelent kiadásban. Az elméleti alap tisztázásához pedig nagy segítséget nyújtottak az MSZMP Agit.-Prop. Osztályának 1959-ben kiadott „A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” szóló tézisei. A tézisek a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok értékeléséhez is több fontos iránymutató elvi szempontot adnak a kutatás és a történetírás számára.

„A magyar történelem utóbbi négy évszázadában — állapítják meg a tézisek — nagy szerepet játszottak az állami függetlenségért vívott küzdelmek. A feudális osztály, amely vérrel-vassal tiporta el a Dózsa-féle parasztfelkelést, képtelen volt ellenállni a török invázióknak. *A török előretöréssel egy időben behatoltak az országba a Habsburg hódítók is.* Az ország három részre szakadt. A XVI. és XVII. században mindenekelőtt a török hódítás elleni harc vált az ország társadalmi fejlődésének alapkérdésévé. E küzdelmet azonban bénította a Habsburgok hódító törekvése és a magyar feudális urak egymás közötti hatalmi harca. A török kiűzése után a Habsburg-uralom teljessé vált; *a függetlenségi harcok a Habsburgok ellen folytatódtak.*”⁶

A Habsburg-ellenes függetlenségi harcok osztályviszonyairól is helyes elvi útmutatást kapunk a tézisekből: „A magyar nép évszázadokon keresztül harcolt a feudális kizsákmányolás

⁵ E tanulmány írója vonatkoztatja ezeket a kritikai szempontokat saját, korábban megjelent, a XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcokkal foglalkozó munkái jelentős részére is. Az osztályviszonyoknak nem kellően differenciált vizsgálata, a Habsburg-hatalomnak egyoldalú, csak negatív irányban történő bemutatása, a Habsburg-oldalon állóknak egyoldalúan árulókként történő értékelése jellemző egyéb hiányosságok mellett ezekre a munkákra is.

⁶ MSZMP Agit. Prop. Osztály. Tézisek „A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról”. Társadalmi Szemle. 1959. aug.—szept. 13. o.

ellen és az ország függetlenségéért. A függetlenségi küzdelmeket a nemesség egyes rétegei, csoportjai vezették. A nemesség függetlenségi harcai keveredtek a feudális kiváltságok megőrzésére tett erőfeszítésekkel, amelyek bomlasztották az idegen hódítók ellen küzdő osztályok közös frontját, szűkítették a függetlenségi harc osztálybázisát.⁷

A Habsburg-hatalom jellegéről, politikájáról és a magyar uralkodó osztályhoz való viszonyáról: „A Habsburg-monarchia teljes abszolút uralomra való törekvése, kísérletei arra, hogy a magyar nemességnek még a megyei hatalmát is megtörje, és az egész birodalmat elnémetesítse, továbbá az árutermelés növekedése következtében a fokozódó kereskedelmi érdekellentét újra és újra kiélezte az ellentétet a Habsburg-uralom és a magyarországi nemesség között.”⁸

A tézisek foglalkoznak a XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok helyével és értékelésével is a marxista történetírásban, amikor megállapítják:

„Haladó nemzeti hagyományaink közül elsősorban azokat becsüljük, amelyek korukban a haladó törekvések legkövetkezetesebb kifejezői voltak, legerőteljesebben képviselték a magyar nép harcát a társadalmi reakcióval szemben. Ily haladó hagyományaink: a dolgozó osztály forradalmi megmozdulásai, a társadalmi haladás és felvilágosodás nagy magyar harcainak tevékenysége, a *magyar nép szabadságharcai az idegen elnyomás ellen* (kiemelés — N. L.) és mindezeknek tükröződése nemzeti kultúránkban és irodalmunkban.” A tézisek ezzel kapcsolatban leszögezik még azt is: „Természetesen nem engedhetük át a haladás ellenségeinek, a burzsoá nacionalistáknak azokat a haladó hagyományokat sem, amelyek a nemzet többségének alapvető érdekeit, a társadalmi haladást kevésbé következetesen, kevésbé átfogóan képviselték, és amelyek haladó tartalmúak ugyan, de belső ellentmondásoktól terhesek.”⁹

A tézisek differenciált, a történeti tényeken nyugvó elvi megállapításai nagy segítséget nyújtanak a Habsburg-ellenes harcok részletes kutatásához és értékeléséhez, s segítik kiküszöbölni mindazt az egyoldalúságot és egyéb hibát, torzítást, amely a személyi kultusz korszakának történetírásában megmutatkozott. Természetesen nem szüntetik meg azokat a hiányosságokat, amely egyes fontos korok és események kutatásának, forrásfeltárásnak terén fennálltak és egyes területeken fennállnak még ma is. Ennek megszüntetése a történelemku-

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ I. m. 35. o.

tatással és írással foglalkozókra hárul, s már vannak biztató eredmények e téren is.

A tézisek elvi útmutatásai a történetírással és oktatással foglalkozók között széles körű helyeslésre találtak, s az egyes korszakok helyes értékelését elősegítő támogatás mellett nagy segítséget nyújtanak a nacionalizmus káros maradványainak sikeres leküzdéséhez is. A párt által megteremtett szabad vita légkörében mód nyílt arra, hogy tovább csiszolódjon, tökéletesedjen álláspontunk a magyar történelem számos kérdésében.

Ennek a helyes, alkotó vitának a keretében jelentek meg Molnár Erik tanulmányai is; 1961-ben „Ideológiai kérdések a feudalizmusban”, 1962-ben pedig „Az SZKP XII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus”, továbbá „Történetírásunk nacionalista maradványairól”.¹⁰ E munkák számos értékes és gondolatébresztő problémát vetnek fel a XVII.—XVIII. század Habsburg-ellenes harcainkkal kapcsolatban. Elévülhetetlen érdemük, hogy jelentősen megélelénkítették e harcok értékelése körül folyó vitákat, s ezzel kétségtelenül hozzájárultak az álláspontok tisztázásához. Csak a legmesszebbmenőig egyet lehet érteni azzal is, hogy Molnár Erik történetszemléletünk nacionalista maradványai elleni harc keretében fellép Rákosi Mátyásnak a magyar történetírással gyakorolt káros hatása ellen is. Úgyszintén helyes annak hangsúlyozása, hogy a történelmet elsősorban az osztályharc szempontjából kell vizsgálni, s a marxista történetírás Habsburg-ellenes függetlenségi harcainak történetét tárgyalva, nem teheti magáévá a kuruckodó, az osztályellentéteket tagadó, vagy elkendőző történetszemléletet, sem a haza fogalmának osztálytartalom nélküli meghatározását

Molnár Erik helyes célkitűzésű tanulmányaiban azonban több olyan helytelen módszer és több olyan megállapítás van, melyeket az adatok, a történeti tények ismeretében egyáltalán, vagy csak nagyon erős megszorításokkal lehet elfogadni. Molnár Erik koncepciója alapvető kérdésekben ellentmond a tézisek Habsburg-ellenes harcokkal kapcsolatos megállapításainak is, bár — s ezt is mindenképpen hiányossággként lehet felvetni — nyíltan nem mondja ki, holott a tézisek értékelése általánosan ismert és elfogadott a történetírók és történelemoktatók körében.¹¹

¹⁰ L. Tört. Szemle 1961. 3. sz., 1962. 1. sz. és Új Írás. II. évf. 11. sz.

¹¹ Hasonlóan némi zavart okozhat e téren az is, hogy a Történettudományi Intézet által 1962-ben kiadott egyetemi tankönyv (Magyarország története 1526—1790.) szintén nem Molnár Erik koncepciója szellemében foglalkozik a Habsburg-ellenes harcokkal, melyeket nem egyoldalúan „rendi felkelésekként”, hanem szabadságharcokként és függetlenségi harcokként is értékel.

Így Molnári Erik a tézisekkel ellentétben elítéli azt a felfogást, amely a magyar történelmet az osztályharcok mellett a nép által vívott függetlenségi harcok sorozatának is tekinti, s tagadja, hogy a jobbágyok függetlenségi harcokat vívtak a Habsburgok ellen.¹² Ugyanakkor a függetlenség iránti érdekeltséget és közömbösséget mondja ki a magyar uralkodó osztályra is.¹³ Nem ismeri el a Habsburg-ellenes küzdelmek szabadságharc és függetlenségi harc jellegét, s azokat csak rendi felkeléseknek értékeli.¹⁴ Ellentétbe kerül a tézisekkel abban is, hogy differenciálatlanul és egyoldalúan tárgyalja a magyar nemességet, a Habsburg-hatalmat, a magyar nemesség és a Habsburgok viszonyát, *nem veszi kellően figyelembe a török vesztély meghatározó szerepét a XVII. században*, s egyoldalúan negatívan értékeli a haza védelmére való hivatkozást e korszak minden háborújában.¹⁵ Nem segíti elő a cikkekben kitűzött cél eredményes megvalósítását a forrásanyagnak néhol egészen önkényes kezelése sem, ami jelentős mértékben meggyengíti a koncepció történelmi hitelességét is.¹⁶ Noha e tanulmányokban tartózkodik attól, hogy nyíltan állást foglaljon a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok értékelésében, mégis olyan alap-

¹² Molnár Erik a háborúk jellegére való tekintet nélkül általánosítva elveti azt a nézetet, amely szerint: „A parasztok és munkások... nemcsak harcot folytatnak a kizsákmányoló feudális és burzsoá osztálytársadalom megsemmisítése végett, hanem mint hazájukat... védelmezik is ugyanezt a kizsákmányoló feudális osztálytársadalmat, ennek függetlenségét és szabadságát a külső ellenséggel szemben.” (Új Irás, i. m. 1236. o.) „Az agyongyötört parasztoknak eszük ágában sem volt, hogy a „nemzet függetlenségéért” — az öket elnyomó politikai rendszernek egy másik politikai elnyomó rendszerrel való felcseréléseért — fogjanak fegyvert. Ahhoz, hogy az állami függetlenséget értékeljék, előbb saját egyéni függetlenségüket kellett volna elnyerniük.” (uo. 1241. o.) Molnár Erik az érdekek logikája fejtegetésére való állításának tartja azt, hogy „a paraszt, akinek a haza semmit sem adott, a hazát makacsul védelmezte.” (uo. 1237. o.) „Még kevésbé volt az állami függetlenség a parasztság ügye.” (Tört. Szemle, i. m. 267. o.) stb.

¹³ A nemzeti osztály — írja Molnár Erik — sohasem törekedett a Habsburgoktól való elszakadásra és ebben az értelemben az állami függetlenség helyreállítására, s erre „osztályhelyzeténél fogva nem is törekedhetett. Közömbös néki, hogy az államhatalom területileg nem egységes. Alapvető érdekel tehát nem követelik meg se az állami függetlenségét, se az államhatalom területi egységesítését.” (Új Irás, i. m. 1238. o.) „Ezek a felkelések a Rákóczi-felkelés utolsó szakaszának kivételével — soha és sehol nem tűzték ki célként a Habsburgoktól való elszakadást, tehát az állami függetlenségét.” (Tört. Szemle, i. m. 267. o.)

¹⁴ „A Bocskai—Rákóczi-korszak felkeléseit csak akkor lehet szabadságharcoknak tekinteni, ha, mint ezt a polgári korszak kuruckodó történetírói irányzata tette, a feudális nemesség osztályállásponjtjára helyezkedünk.” (Új Irás, i. m. 1239. o.)

¹⁵ Molnár Erik a Habsburg-ellenes küzdelmek kirobbanása döntő okának azt tartja, hogy: „Egy-egy nagyúr, mint Bocskai vagy Rákóczi, akit a bécsi udvar ostobasága vagy erőszakossága kényszerít erre, vagy egy-egy erdélyi fejedelem, mint Bethlen, akit hatalmi ambíciók töltenek el (kiemelés — NL) fegyvert fog a Habsburg államhatalom ellen.” (Tört. Szemle, 1961. 3. sz., i. m. 267. o.) A hazára való hivatkozást minden háborúban az uralkodó osztály eszközeinek tekintti a kizsákmányolt tömegek megtevésére, s nem tesz különbséget a hazára való hivatkozás különböző politikai szerepe között az igazságos és igazságtalan háborúkban. (l. Új Irás, i. m. 1243. o.)

¹⁶ Így például az, hogy a szerencsi országgyűlési rendek 1605. évi kiltványának egy kiragadott félmondatát jobbágyellenes tendenciával idézi, holott az valójában a Habsburgok ellen irányult. (l. i. m. 1240. o.)

vető kérdésekben támadja és tagadja e küzdelmek pozitív és haladó jellegét, amely túlmegy a munkákban megjelölt kereteken.

Molnár Erik több megállapítása mindenképpen zavarokat okoz a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékelésében. Természetesen e tanulmány nem tűzheti ki célul a zavarok megszüntetését, a Habsburg-ellenes harcok történetírásunkban elfoglalt helyének és értékelésének pontos meghatározását. Ezt csak a korszakkal foglalkozó történészek kollektívájának további, széles körű kutatásokon alapuló munkái és vitái képesek megoldani. E tanulmány szerzője néhány helyen és alkalommal kifejtette már aggályait Molnár Erik koncepciójának helyességével kapcsolatban, de a problémák megoldásához egyedül az az út vezet, ha történetírás egyenként, elemző vizsgálat alá veszi mindazokat a kérdéseket, amelyek befolyásolják és végső fokon meghatározzák a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok jellegét és helyét marxista történetírásunkban.

E fontos meghatározó szempontok közé tartozik a *török szövetség kérdése*, hiszen a XVII. század első felének Habsburg-ellenes harcai abban az időben játszódtak, amikor bent ült az országban a török hódító, s „a török hódítás elleni harc vált az ország társadalmi fejlődésének alapkérdésévé”.¹⁷ A török szövetségben és támogatással lefolyt küzdelmek értékelését döntő mértékben befolyásolja a szövetség jellege, s annak hatása Magyarország helyzetének alakulására a harcok folyamán. Már a korabeli Habsburg-párti történetírás is a török szövetséget hozta fel egyik legsúlyosabb érvként a függetlenségi harcok ellen, később is a török elleni egyetemes érdek szempontjai szegezték a Habsburg-ellenes függetlenséggel szembe, s Molnár Erik is egyszerű csak „törökkel paktáló” Bocskairól és Bethlenről ír tanulmányában.¹⁸ Meg kell vizsgálni tehát a török szö-

¹⁷ L. Tézisek i. h. 13. o.

¹⁸ A magyar nemeselek a XVII. században — írja Molnár Erik — „nem azt tekintették árulónak, aki az állam függetlenségét a Habsburgokkal szemben *elalkudta*, mint a katolikus főurak, vagy akár a *törökkel paktált*, mint Bocskay és Bethlen” . . . (Tört. Szemle, i. m. 266. o.) [kiemelés — NL]. A török szövetségben vívott Habsburg-ellenes küzdelmek elítélése, vagy meg nem értése bőven megtalálható úgy a korabeli, mint a későbbi külföldi és magyar forrásokban, történeti irodalomban. A „Türkischer Bethlehem und Mohamedischer Gabor” Habsburg-párti Bethlen-ellenes katolikus gúnyverstől (kiadta Scheible: Die fliegende Blätter des XVI und XVIII. Jahrhunderts, Stuttgart, 1850). Eszterházy Miklós Bethlen-ellenes leveleig (I. Galántai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora, I—III. k.) vagy A. Lefavre: Les Magyarš pendamt la domination ottomane en Hongrie, Paris 1902., Habsburg-politikát dicsőítő, magyarellenos propagandaszövegü művétől *Maja Depnerig*, aki azzal vádolja az erdélyieket, hogy a nyugatot elárulták, mivel nem a német, hanem a török ellen kellett volna harcolniuk (Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg, Stuttgart, 1938.) széles skálája húzódik meg azoknak a műveknek, melyek bár sokszor különböző szempontokból, de mégis egyöntetűen elítélik, helytelenítik a török szövetségben vívott Habsburg-ellenes küzdelmeket. Szinte ritkaságszámba megy olyan vélemény, mint Roe konstantinápolyi

vetség létrejötteinek okait, körülményeit, jellegét és hatásait, hogy állást tudjunk foglalni ebben a fontos kérdésben.

Jelen vitacikk három Habsburg-ellenes küzdelem: a Bocskai szabadságharc, valamint a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György vezetése alatt lefolyt függetlenségi harcok történetén kívánja végigkísérni a török szövetség problémájának alakulását.

A Habsburg-ellenes török szövetség létrejötteinek előzményei és okai

A török szövetség előzményei mélyen visszanyúlnak a XVI. századba, s alapjai abban a történelmi helyzetben gyökereznek, amely a kettős királyválasztás, majd az ország három részre szakadásán nyomán alakult ki Magyarországon. Szapolyai, s az őt követő erdélyi fejedelmek török kapcsolata a változó árnyalatú vazallusság és a szövetségesi viszony határmezsgyéjén mozgott, *de döntő jellemvonása a kényszer, s kényszerhelyzet volt már ekkor is.* A XVI. század közepén még ereje teljében levő török hatalom nem várt számottevő katonai segítséget az erdélyi fejedelemségtől hódító háborúiban. Az erdélyiek az első kedvező alkalom bekövetkezésekor, a század közepén felmondták a török szövetséget és a török kiűzése reményében a Habsburg uralkodóhoz csatlakoztak, de e remélt eredmények helyett Castaldo erdélyi rémuralma, Fráter György meggyilkolása, Erdély kifosztása és jelentős részének török kézre jutása következett be. Ilyen körülmények között az egyedül járható útnak azt tartották, ha elszakadnak az Erdély pusztulását eredményező Habsburg szövetségtől, s visszatérnek a számukra sokkal kedvezőbb fejlődési és életlehetőségeket biztosító török függés alá.

A török politika különböző megfontolásokból meghagyta

angol követé, aki felismerte Bethlen nehéz helyzetét, s azt írta róla: „Nehéz számára a választás, farkas harapjon-e meg, vagy kutya, de ő azért fordul egyikhez, hogy a másikat vele sakkban tarthassa.” (I. The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte. London, 1740. 208. o.) Messzemenően nem értette meg a török szövetséget, létrejötteinek lényegét, a magyar nacionalista történeti irányzat sem. Egyik legillusztrisabb képviselőjénél olyan komolytalan indítókokkal is találkozunk például, hogy „... a török úri gondolkodású nép, a török szultánok meg éppen korrekt urak voltak...” (I. *Ruggonfalvi Kís István*, Protestáns Szemle, 1929. 128. o.) Meghaladja e tanulmány keretét, hogy részletes vizsgálat alá vegye ezeket a nézeteket, és egyenként polemizáljon velük. Ehhez föltétlenül foglalkozni kellene olyan kérdésekkel, mint például a tizenöt éves háborúban a császári katonaság és a kincstár részesedése hogyan viszonylott a magyarországi erőfeszítés egészéhez, vagy hogy a végvárak fenntartása pusztán hazai erőforrásból megoldható lett volna-e? stb. E kérdések eldöntéséhez még hosszas kutatás szükséges. Jelen tanulmány főcélja: a történelmi kényszerhelyzet bemutatása és bizonyítása, mely a török szövetséget létrehozta.

Erdély belpolitikai önállóságát, s külpolitikai kapcsolatait is általában oly módon befolyásolta, hogy a fejedelemség ne kerüljön a Habsburgokkal szövetségbe. Nem támasztott akadályt amikor Erdély egyik fejedelmét, Báthory Istvánt lengyel királlyá választották, s ugyanakkor ő Erdélyt is megtartotta tényleges vezetése alatt. A fejedelmi bevételek mintegy 2—4⁰/₀-át kitevő évi adó és ajándékok lefizetése után a török birodalom nem támasztott egyéb számottevő gazdasági igényt a fejedelemséggel szemben, amelynek lakossága jobb körülmények között élt, mint a királyi Magyarország megismétlődő pusztító török támadásoknak és az egyre erősödő Habsburg elnyomásnak kitett lakói. Mindez azonban mégsem tette törökbaráttá, a török érdekek kiszolgálójává az erdélyieket. Látták helyzetük ingtag voltát, a törökkel szemben fennálló gazdasági, társadalmi, kulturális és nem utolsósorban vallási ellentéteket, s csak a kedvező alkalmat várták, hogy ismét szembeforduljanak a Magyarország fejlődését súlyosan akadályozó török elnyomó hatalommal.

A török támadások súlya a királyi Magyarország területére zúdult, s ennek a hatalmas áradatnak előnyomulását csak lassítani tudták az olyan halhatatlanná lett hősök, mint Jurisics kőszegi katonái, Eger védői, Szigetvár vitézei. A királyi Magyarország mintegy egymilliónyi lakossága képtelen volt arra, hogy döntő győzelmet arasson a hatalmas török birodalom hadserege felett. A törökellenes segítségnyújtás reményében magyar királlyá választott Habsburgok pedig csak oly mértékben támogatták a magyarországi harcot, ami éppen szükséges volt az ellenségnek az örökös tartományoktól való távortartásához. Sőt, a segítségül hívott Habsburg uralkodó egyre inkább idegen hódítóként viselkedett az országban, s hozzákezdett az ország függetlenségének felszámolásához, gazdasági erejének a vég-sőkig való kihasználásához.

A XVI. század közepén a tárgyilagosságra törekvő velen-cei követjelentésekben olyanokat olvashatunk: „A magyar állapotok oly rosszak, hogy rosszabbak már nem is lehetnek. A *hódoltsági parasztok jobb sorban élnek, mint a király földjén élők.*”¹⁹ (Kiemelés — N. L.) A végvárakban a lelkesedés helyett egyre inkább az elkeseredés ütött tanyát, a magyar katonaság a fizetlenség miatt egyre keservesebb, reménytelenebb helyzetbe jutott.²⁰ A várak javítására nem került pénz a bécsi ud-

¹⁹ L. Wertheimer E.: Magyarország állapota a XVI—XVII. században. Századok 1875. 661—662. o.

²⁰ L. Takáts S.: Régi idők, régi emberek. Bp. é. n. 2., 11. o.

varból, s így azok düledezni kezdtek. A főkapitányi állásokat az udvar idegenekkel töltette be, s ahová csak lehetett, a magyar katonaság helyett idegen zsoldosokat raktak be.

„Mostan pedig semmi tekintete, becsülete, tisztessége nincsen a magyar nemzetnek az németek előtt” — írta 1575-ben elkeseredetten az egyik birtokos.²¹ 1583-ban a magyar nemesiség kérelemmel fordult az uralkodóhoz, melyben leírták, „... az idegeneknek mostani kormányzása elveszti a végházakat, s velük együtt az egész országot!”²²

A magyarországi lakosság elégedetlenségének fokozódására az 1580-as években egyre jobban felfigyelt a külföld, elsősorban természetesen a török. Kérdésesnek látszott, hogy egy újabb török támadás esetén milyen magatartást tanúsítanak majd a Habsburg uralommal egyre inkább elégedetlen magyarok?

A XVI. század utolsó évtizedében a török újabb támadást indított a királyi Magyarország területe ellen. A háború megindításával abból a huzamos ideje tartó, s egyre mélyülő válságból keresett kiutat, amelybe a nagy hódító Szulejmán szultán halála után került a birodalom. A sorozatos külpolitikai és katonai kudarcok (Lepanto, perzsiai hadszíntér) belső forrongásokkal, népi felkelésekkel párosultak. Az egyre rosszabbodó gazdasági, társadalmi és politikai helyzetet csak tovább súlyosbította az a körülmény, hogy az állam élére egymásután olyan szultánok kerültek, akiknek gondolatköre és tevékenysége alig terjedt túl a hárem falain. A „Nagy” Szulejmán halála után trónralépő II. Szelim, akit a „részes” jelzővel illettek alattvalói, nem tudta sikerrel folytatni elődje hódító politikáját. Uralkodása alatt érte a török birodalmat a nagy tengeri vereség Lepantónál, majd az oroszországi hadjárat kudarcai következtek. Az őt követő és hozzá hasonló III. Murád szultán idején csak folytatódott a birodalom hanyatlása. Ebből az állapotból keresett kiutat a magyarországi háborúval az 1593-ban trónra lépő III. Mohamed szultán — illetve helyette a birodalmat ténylegesen irányító nagyvezérek és más vezetők —, mert ez a szultán sem tért el tulajdonságokban két tehetségtelen elődjétől.²³

A Habsburg-uralom iránti elégedetlenség, s a várható újabb szenvedések és megpróbáltatások ellenére Magyarország lakos-

²¹ Uo. 10. o.

²² Uo. 12. o.

²³ A török állapotokkal kapcsolatban I. I. M. Rejszner és B. K. Rubvoc: A keleti országok újkori története. Bp. 1955. és Lázár Gy.: A török birodalom története. Nagybeeskerek, 1890.

sága másképpen reagált a háború kirobbanására, mint ahogy azt egyes török vezetők várták. Általában mindenki azt hitte, hogy ez a háború csak lendíthet az ország sorsán, s ezért lelkesen készültek a harcra. Háttérbe szorult az évtizedek óta felhalmozódott keserűség a Habsburgokkal szemben, s megcsillant ösztönző reménységként a török végleges kiűzésének lehetősége az ország területéről. A katonai erőviszonyokat tekintve erre meg is volt a reális lehetőség, mert létszámban körülbelül egyforma csapatok álltak szemben egymással, s a törökellenes tábor katonáinak harcértéke magasabb volt az ellenségénél.²⁴

Az első török elleni győzelmek hatására megmozdult a török függésben élő erdélyi fejedelemség is. Báthory Zsigmond fejedelem, miután nagybátyja, Bocskai István közreműködésével a belső ellenzékét véresen felszámolta, csatlakozott a törökellenes táborhoz. Erdéllyel együtt fegyvert fogott Moldva és Havasalföld népe is. Létrejött tehát a nagy törökellenes összefogás, s döntő mértékben a szövetség vezető erején, a Habsburgokon múltott, hogy sikerül-e kiűzni a törököket Magyarország és a román fejedelemségek területéről.

A háború azonban a kezdeti sikerek után egyre váltakozóbb eredménnyel folyt. A legnagyobb szabású győzelmet az erdélyi és román csapatok aratták a törökök felett 1595-ben Gyurgyevónál, amit szerte Európában Hunyadi János nagy nándorfehérvári diadalához hasonlítottak.

A gyurgyevói diadal nagy riadalmat és elégedetlenséget váltott ki a török birodalomban. Az általános elégedetlenség végül arra kényszerítette III. Mahomed szultánt, hogy 1593-ban személyesen álljon a Magyarország ellen induló seregek élére. *Mezőkeresztesnél* történt meg a nagy összecsapás, amelyben a Miksa főherceg által vezetett egyesült sereg indokolatlan vereséget szenvedett. S a sorsa furcsa iróniájaként a csatából elfutó szultán mint nagy győző térhetett meg fővárosába, ahol az őt éljenző sokaság üdvölgzése fogadta. A nem várt és nem érdemelt győzelmet azonban *Pápa, Győr, Veszprém, Palota, Tata* és más kisebb várak elvesztése követett. Ezután a törökök már csak arra törekedtek, hogy a Habsburg uralkodótól minél előnyösebb békefeltételeket harcoljanak ki, s ezért folytatták erőfitogtató hadjárataikat. Céljukat el is érték, mert Rudolf császár nem a korábban félelmetes erejű török hatalom gyengülését használta ki, hanem a török elleni haderőt a háború-

²⁴ Az erőviszonyokkal kapcsolatos számításokat l. *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp. 1961. 33–34. o.

ban meggyengült Magyarország és Erdély teljes leigázására fordította.

A Habsburgok politikája nagy elégedetlenséget váltott ki nemcsak a magyarok, hanem a többi szövetséges körében is. Mihály Vitezaul román fejedelem, aki a török elleni háború tevékeny és elszánt résztvevője volt, 1601-ben jellemző képet festett a császári udvarról: „Maga a császár féleszű, nemkülönbén a főhercegek; környezete, hadvezérei semmitérő nép, nem férfiak, gyávák, elpuhultak, alávaló embertelen szászok. Láttam váraikat, seregöket, kapitányaikat; megismertem szokásait, erkölcsüket, szememmel láttam milyen tehetetlenek önmagukkal is, hogy tudnának hát mást oltalmazni.”²⁵

Egy magyar főúr így foglalta össze a Habsburgok Magyarországgal és Erdéllyel szemben folytatott politikáját a tizenöt-éves háború alatt: „Azon munkálkodnak, hogy a magyar nemzetet kivágják, országunkat eltöröljék, semmivé tegyék, hogy Magyarországot provinciává tegyék és Austriae haereditarium faciant.”²⁶

„Az országnak márcsak szinte romjai látszanak” — olvashatjuk a korabeli forrásokban. — „A szerencsétlen nép pedig nyáron az oktalán állatok módjára a hegyekben és erdőkben bolyongott, makkal, gyökerekkel és fakérgelkkel enyhítette éhségét és nemsokkal azután pedig mint a birka, pestisben pusztult el.”²⁷

A Habsburg-politika elérkezettnek látta az időt, hogy a háborúban meggyengült országot minden maradék önállóságától megfossza, ellenállóerejét megtörje és stratégiai előterepként az örökös tartományok sorába olvassza. Ennek érdekében a magyarokat egyre nagyobb mértékben kizárták az ország ügyeinek intézéséből, a hadsereg vezető posztjaiból (sőt még a magyar végvári katonaság leváltását is megkezdték), többnyire koholt vádakon alapuló felségsértési perek tömegét zúdították a magyar nagybirtokosokra, s üldözni kezdték a lakosság többségét kitevő protestánsokat. S ami a legelviselhetlenebb volt, fizetetlen idegen katonaság tízezreit zúdították a magyar lakosságra, akiknek cselekedeteiről a vármegyei rendek azt írták az uralkodónak: „A német hadak rablása és dúlása miatt lehetetlen az országban maradnunk. Virágzó városaink, népes falvaink voltak. S ha most szemünket végigjártatjuk a Duna vidé-

²⁵ A levelet közli Szádeczky L.: Mihály havasalföldi vajda Erdélyben. Történelmi Tár. 1882. 175—176. o.

²⁶ Illésházy István 1605. augusztus 24-i lev. Batthyány Ferenchez. Országos Levéltár, Batthyány cs. lt.

²⁷ A szerencsi országgyűlési rendek 1605. évi kiáltványát l. Magyar Országgyűlési Emlékek XII. k. 169—184. o.

kén vagy Felső-Magyarországon, kirabolt, s földült községeken kívül mást nem látunk. S a nép, a mindenéből kifosztott nép az erdőben bujdosik, *nem a török, hanem felséged hadserege elől.*"²⁸ (Kiemelés N. L.)

A tizenötéves háború folyamán Habsburg uralom alá került erdélyi fejedelemség lakossága sűrítve élte át mindazt a borzalmat és szenvedést, amit a királyi Magyarországon élők már évtizedek óta egyre keserűbben tapasztaltak. A császári katonaság rablása, pusztítása és gyilkolása szinte kibírhatatlan méreteket öltött. Nyomában elpusztult, kirabolt falvak, éhínség, járvány, menekülő emberek áradata volt mindenfelé. Pezzen császári tanácsos azt jelentette a Habsburg uralom alá került Erdély állapotáról 1601-ben az uralkodónak: „Higye meg Felséged sokfelé jártam, de ekkora nyomorral még a legutolsó bulgáriai, vagy szerbiai török rabszolgánál sem találkoztam, pedig ezekről azt tartják, hogy náluk rosszabb sora már senkinek sem lehet.”²⁹ Hasonló képet kapunk Krausenegg császári biztos 1603. évi jelentéséből is, mely szerint: „...félős hogy még a szászok is elvándorolnak Moldvába, annyira lerongyolódtak és elszegényedtek.”³⁰ Ilyen állapotokat eredményezett Erdélyben a Habsburg uralom, s legelőször ebben, a császári elnyomás módszereitől Castaldó óta elszokott ország részben lángolt fel a Habsburgok elleni fegyveres küzdelem, amely az adott körülmények között csakis a törökkel való időleges kiegyezés és szövetségkötés keretei között mehetett végbe.

Bethlen Gábor, későbbi erdélyi fejedelem, fiatalon is már a Habsburgokkal szembefordulók egyik vezető egyénisége, egy későbbi levelében így fejtette ki a császáriak elleni fegyverfogás okait: „Nem másokon, hanem mi rajtunk, erdélyieken történt ez meg, hogy jámbor szolgálatunkért, vérünk hullásáért Rudolphus császár ő felsége idejében nemcsak substantiankat, kicsiny értékünket fosztották el, hanem életünkkel együtt minden szabadságunkat is elfogyatták. Az profoszok öllel hordoták be az istrángokat, és az urak, nemes népek előtt (kiket egy palotában berekesztettek) lehányták, s akiket akartak közülük nyakon kötötték, felaggatták. Ne csudálja senki tehát, ha az erdélyiek idegenek voltak ő felségéktől...”³¹

A törökkel való ideiglenes kiegyezés és kényszerű szövetségkötés gondolata nem egyszerre ment végbe Magyarország

²⁸ Idézi Takáts S.: Régi idők... 270. o.

²⁹ Hurmuzaki: Documente privitoare la Istoria Romanilor. Bucuresti. XII. k. 874. o.

³⁰ Magyar Országgyűlési Emlékek X. k. 214. o.

³¹ L. Bethlen 1624. január 11-én kelt titkos utasítását. (Szilágyi S.: Adalékok Bethlen Gábor szervezéseinek történetéhez. Bp. 1873. 46. o.)

és Erdély területén. A századforduló éveiben kezdett derengeni az a felismerés a magyarországiak tudatában, hogy a török elleni háború nem hoz győzelmet, egyre eredménytelenebbé válik, ugyanakkor pedig a Habsburgok a háború ürügyén mindjobban fokozzák elnyomásukat az országban. Megszületett a „két pogány közt egy hazáért vérző magyarság” szállóigeje, s egyre többen akadtak olyanok Magyarországon is, akik a meggyengült török birodalmat kevésbé veszélyesnek látták a magyarok számára, mint a mohó, kíméletlen Habsburg uralmat. Egyre több emberben született meg a gondolat, hogy a törökkel *időlegesen, átmenetileg* kiegyezve, minden erőt a Habsburg elnyomás ellen kell fordítani.

Az erdélyiek léptek rá először erre az útra, azonban harcukat, amelynek nem volt tömegbázisa, a császári katonaság véresen leverte. A harcokból élve kikerülők végül is török földön kerestek menedéket, ahol a nagyvezér javaslatára fejedelmet választottak maguk közül. A választás a fiatal Bethlen Gáborra esett, s ezzel óráá hárult az a feladat, hogy az új, eddiginél nagyobb méretű Habsburg-ellenes küzdelem élére álljon. Bethlen azonban józan ítélőképességével felismerte, hogy a török földön levő emigrációnak nem lesz kellő hitele a magyarországi közvélemény előtt. Az újabb harcot az országban belül kell megindítani, mégpedig olyan személy vezetésével, akinek kellő tekintélye van, s nem illethető a törökösség vádjával. Nagy politikai éleslátással e történelmi szerepre éppen a korábban Habsburg-pártisága miatt általánosan gyűlölt, de az utóbbi években a Habsburgok politikájából egyre inkább kiábránduló Bocskai Istvánt szemelte ki.

Ahhoz, hogy Bocskait sikerült a török szövetség gondolatának megnyerni, személyes sérelmein túl, messzemenően hozzájárult az a változás, amely a századforduló után a magyar birtokososztály zömének magatartásában végbement. Bár a magyar rendek még 1603-ban is csak panaszkodtak az elnyomás fokozódása miatt, s csak kérték annak mérséklését az uralkodótól, de 1604 elején éles fordulat következett be magatartásukban.³² A fordulat döntő oka az volt, hogy a Habsburgok békealkudozásokba kezdtek a törökkel, ami élénk kiábrándulást és nemtetszést váltott ki a magyarországi közvéleményből.

³² Az udvar azonban nem sokat törődött a rendek panaszaiival és kérelmével. Az 1603. évi országgyűlés végzéseiből a magyar tanács és kancellária hatásköréről, valamint a magyar katonák előléptetéséről szóló pontot azzal az indoklással hagyták ki: „*lehetetlen a rendeknek ezen kívánságába beleegyezni, hogy ők tartsák a magyar kormány gyepőit, s minden jó rendet felforgassanak.*” (A prágai Udvari Kamara 1603. április 7-i véleményes jelentése a titkos tanácshoz. MOE. X. k. 314. o.)

A rendek úgy látták, hogy a török a békealkudozásokkal csak időt akar nyerni a hadikészülődések háborítatlan folytatásához, s e célból csak ámitja a Habsburgokat a békeajánlatokkal. Emellett, ahogyan a háború győzelmes befejezésének reménye továbbtűnni látszott, előtérbe került a sok áldozat hiabavalósága, s egyre kevésbé voltak hajlandók elviselni a császári zsoldosok dúlásait, rablásait, kegyetlenkedéseit.

1604 március elején a Pozsonyban összegyűlt rendek írásban bejelentették, ha az uralkodót képviselő Mátyás főherceg nem biztosítja őket a sérelmek orvoslásáról, ők a császári zsoldosok kihágásait tovább nem tűrik, s a királyi előterjesztésekre nem ajánlanak meg adót. Felsorolták gazdasági, politikai és vallási sérelmeiket, az üldözéseket, s követelték azok megszüntetését. Az udvar a XII. törvénycikkkel válaszolt, ami eltiltotta vallásügy tárgyalását az országgyűléseken.

Ez azonban csak olaj volt a tűzre. Az országgyűlési protestáns rendek április 8-án megjelentek Istvánffy Miklós nádori helytartó előtt, s ünnepélyesen kijelentették, ha e törvénycikk értelmében bármilyen ellenséges dolgot kísérelnének meg a protestánsok ellen, „ők maguk saját erejükkel síkra szállnak és védekezni készek”.³³

Ilyen politikai helyzetben érkezett meg Bocskai Istvánhoz a török fővezér levele 1604 áprilisában, amelyet ő a bujdosók felkérésére írt. Felemlítette „... hogy míg Erdély az hatalmas császártól el nem szakada, minemű szép csendes békességben éltek, senkitől semmi bántások nem volt, hogy elszakada pedig tőlük; minemű hasznok avagy romlások nagy veszedelmekkel követték mint ez ideig, kegyelmed jól tudhatja... Az német között minemű böcsülettel vagyon jól tudjuk, szabadságtokban, törvényetekben mint akar rontani mindeneket tudunk. Most azért az ideje, hogy kegyelmed igazán jó akaratját ő hatalmaságához megmutassa és Erdélynek igaz jó akarója legyen.” A fővezér kérte Bocskait, hogy tervei, szándéka felől küldjön értesítést.³⁴

A magyar uralkodó osztály jelentős részének a Habsburg uralommal szemben véksőig kiéleződött ellentétét mutatja az a körülmény, hogy még Bocskai István is, aki pedig a császári udvarban nevelkedett és egész életében a Habsburgok híve és a törökök kérlelhetetlen ellensége volt, ha nem minden vívódás nélkül is, de hajlott a törökkel kötendő szövetség felé. Ezzel

³³ L. Dongó Gyárfás G.: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátorajújhely, 1900. 135—136. o.

³⁴ Lala Mohamed 1604. április 1-én kelt levele Bocskaihoz. (Hadtört. Közl. 1956. 3—4. sz. 299—300. o.)

természetesen ő sem adta fel végérvényesen azt az álláspontját, hogy a törököt az első adandó alkalommal ki kell űzni Magyarország területéről, de felismerve a kettős elnyomást, pillanatnyilag ő is a Habsburgokat ítélte veszélyesebbnek. Ezért vette fel a tárgyalások fonalát a törökkel, s ezzel a magyar birtokos osztály jelentős részének politikai álláspontját fejezte ki, csak elszántabban és határozottabban, mint a tételődők közül leg-
többben.

Murát nevű török raján keresztül üzenetet küldött a török táborban levő erdélyi bujdosóknak, amelyben lefektette egy újabb Habsburg-ellenes küzdelem előfeltételeit, köztük személyes kívánságait is. A bujdosók azonnal „articulusokba csinálták” ezeket a feltételeket, s így terjesztették Lala Mohamed fővezér elé, majd törökre lefordítva Jauz Ali Malhocs nagyvezérhez küldték. A nagyvezér jelentette mindezt I. Ahmed szultánnak, s annak beleegyezésével felhatalmazta Lala Mohamedet, hogy Bocskaival szövetséget kössön.³⁵

A júliusban Nándorfehérváron elhalálozott Ali helyett Lala Mohamed lett a nagyvezér, aki augusztus elején írt levelében tudatta Bocskaival, hogy az erdélyi bujdosók „az mint hatalmas császártól Athname levéllel nyerték és szereztek azt magoknak, hogy szabad választásból való fejedelmet valakit ők akarnak azt választhatssanak, ... kegyelmedet egy akarattól fejékké és fejedelmükké akarják választani.” Lala Mohamed kérte Bocskait, tanúsítson „az szegény megromlott Erdély országnak megszabadításában olyan gondviselést, kivel mind az magyar nemzetnek hasznosan szolgálhasson, mind pedig az hatalmas császár előtt ez mi egyelmed felől való felelésünk és az itt való magyaroknak törekedése és felelése szerint nagyobb és bizonyos hitelt szerezzen magának.” A továbbiakban elmondta még hogy a szultán parancsára megfelelő létszámú katonaságot rendelt a bujdosók Erdélybe kísérésére és megoltalmazására, akik nemsokára el is indulnak Temesvár felé. Ha Bocskai úgy kívánja, a lakóhelyéhez közel levő Gyulára szintén küldenek török, tatár, magyar és lengyel katonákat, akik őt is bekísérik Erdélybe és megoltalmazzák ott a császári csapatoktól.³⁶

Nemsokkal később Hasszán pasa, temesvári beglerbég küldte el biztosító levelét Bocskainak. Ő volt ugyanis kijelölve az Erdélybe rendelt csapatok főparancsnokául. Hívta Bocskait, hogy jöjjön a bujdosók közé, és biztosította, hogy török területen semmi bántódása nem lesz sem neki, sem követőinek.

³⁵ L. Bethlen Gábor 1604. június 23-i lev. Bocskai Istvánhoz. (Hadtört. Közl. 1956. 3—4. sz. 301—303. o.)

³⁶ L. Hadtört. Közl. 1956. 3—4. sz. 303—304. o.

„... És az mi reánk bízott tisztünk szerint az hatalmas császárnak rendeltetett segítséggel azon leszünk minden tehetségünkkel, hogy kegyelmedet ezekkel az itt való magyar főemberekkel nem csak bevigyük Erdélybe, hanem minden ellen-ségi ellen meg is oltalmazzuk.”³⁷

Ezeket, s a későbbi török leveleket olvasva, azonnal szem-betűnik azoknak megváltozott hangneme a korábbi, akár Zápolyának, akár az őt követő erdélyi fejedelmeknek küldött levelek hangneméhez képest. Azok többnyire rövid, kurta parancsok, legfeljebb egy-két keleties szóvirággal meghintve, ezek pedig kérések, rábeszélések, aminőket inkább egyenrangú szerződé felek szoktak írni egymásnak.

Ez a megváltozott hangnem is híven tükrözi azokat a fejleményeket, amelyek Törökországban a „nagy” Szulejmán halála óta végbementek. Az 1603-ban trónra lépő I. Ahmed szultán uralkodása alatt a birodalom helyzete tovább romlott. Ez az uralkodó „mélto” utóda volt atyjának, III. Mohamednek. A kormányzáshoz nem értett és nem is sokat törődött azzal. Uralkodása idején a negyvezérek és magas állású vezetők csak erszényeik megtöltésén munkálkodtak, amiért nevüket és becsületüket habozás nélkül odavetették. Az eluralkodott korrupció, az élet- és vagyonbiztonság egyre nagyobb hiánya jellemezte a török udvart, ami természetesen szétterjedt az egész birodalomban.

A birodalom hódító erejének XVI. század közepi megtorpanása a XVII. század elején egyre inkább tartós belső válságba torkollott. A Perzsiában és Magyarország területén vívott hódító hadjáratok kimerítették a szultáni kincstárt. A gazdasági bajokon a szpáhi birtokok tömeges elvételével és uzsorába bocsátásával, valamint adóemeléssel és pénzrontással kívántak segíteni, amelyek azonban csak fokozták a nehézségeket. A parasztok egyre nagyobb mérvű elnyomása, a birtoktalanná vált szpáhik elégedetlensége, a zsoldos katonaság fizetlensége nagy felkeléseket eredményeztek, amiket csak szörnyű vérengzések árán tudtak elfojtani.

A hódításokkal megnövekedett birodalom védelmi és igazgatási költségeit a feudalizmus kezdetleges fokán álló török társadalmi és politikai rendszer nem tudta belső erejéből előteremteni. A földtulajdon állami monopóliuma megakadályozta a magánbirtok megszilárdulását, az élelmiszerek árának kényszerárfolyama bénítólag hatott a mezőgazdasági árutermelésre, s az elnyomott és elmaradt agrártársadalomban az ipari és ke-

³⁷ Uo. 304—305. o.

reskedelmi tőke csirái sem fejlődhetek ki. Európa általában már a manufaktúra korszakba érkezett, amikor a török birodalom még a korai feudalizmus fejlődési szakaszában vesztegelt.

A nagy háborús veszteségek és a belső felkelések meglehetősen megtépázták a török birodalom erejét. Ennek ellenére ahhoz még elég erős volt, hogy néhány ezer, vagy esetleg tízhúszezer fős török—tatár segélycsapatot a Habsburgok ellen forduló magyarok segítésére küldjön. Természetesen nem önzetlenül, vagy esetleg a magyarok iránti valamiféle rokonszevből tette ezt! A török hatalomnak elsőrendű katonai érdeke fűződött ahhoz, hogy Erdély ne legyen császári kézen, mert egy esetleges kelet—nyugati irányból egyidejűleg megindított támadás könnyen elvághatta volna minden magyarországi hódítását. Emellett a császári hadvezetéssel ellentétben, a törökök korántsem becsülték le a magyarok katonai erejét, veszélyességét, s még áldozatokat is képesek voltak hozni azért, hogy a magyarok a Habsburgok ellen forduljanak, vagy legalább is megosszák erejüket.³⁸

Ilyen gazdasági, társadalmi és politikai helyzet uralkodott a török birodalomban, amikor vezetői szövetségkötésre hívták fel Magyarországot és Erdély egyik legtekintélyesebb földbirtokosát, Bocskai Istvánt. A császári politika részéről szüntelen gyanakvással kezelt Bihar megyei nagybirtokos bár felvette a tárgyalások fonalát a törökkel, de minden csábító ígérlet és biztosíték ellenére sem tudta egyelőre véglegesen elszánni magát a csatlakozásra. Valóban úgy volt, amint egy későbbi levelében írta, hogy minden személyes sérelme ellenére „Ő Felsegéggyúival és éles kardjával” kellett elkergetni őt a császári hűség mellől.³⁹

Mindenesetre a személye ellen indított katonai támadáson kívül előrelendítették elhatározásában azok az események is, amelyek Magyarországon 1604 őszén bekövetkeztek. A pozsonyi országgyűlés után szerte az országban „nagy láрма, összesűgás, protestánsok titkos gyülekezése és fegyverkezése” volt tapasztalható mindenfelé. A szeptember elején *Gálszécsen* összegyűlő felső-magyarországi nemesek, kiknek zöme protestáns

³⁸ A Magyarországon, Pécssett született *Tárikh-i-Pecsevi* török történetíró, aki Lala Mohamed nagyvezérnek közeli rokona volt, azt írja a magyarokkal szövetségben vívott harcokról: „Minden gondolkodó okos ember előtt egészen világos, hogy a boldogult Szulejmán szultán gázi nyomdokainak követése eredményezte azt, hogy nevezett Bocskainak egy esztendő alatt meghódoltak (ti. a várak) és ez okból sikerült az iszlám hadseregének ennyi diadal és győzelem ebben az áldott esztendőben. Mióta a magyarországi hadjáratok elkezdődtek, ez a tizenharmadik hadjárat volt, de ehhez egyik sem hasonlítható...” stb. (Századok, 1899. 120. o.)

³⁹ Bocskai 1605. ápr. 8-i lev. Erdélybe ismeretlenhez. Magyar Történelmi Tár. XIX. k. 102. o.

volt, keserű szemrehányásokkal illették Belgiojoso kassai főkapitányt, hogy katonái a török elleni harcok helyett a nemesek és jobbágyok birtokait rabolják, pusztítják, a protestáns lelkészeket üldözik, s maga Belgiojoso jár előttük példával a Kassán elkövetett törvénytelenégeivel. „Azt vélik a karok és rendek, hogy a nagyságos generális úr — támadtak a nemesek Belgiojosóra — e részben a pozsonyi országgyűlés utolsó articulására [ti. a XXIII. t. c.-re] támaszkodik.” Ez ellen a rendek már több alkalommal tiltakoztak, s kijelentették: „élni fognak a büntetlen önvédelem jogával”. Most is kijelentik „contra eiusmodi illegitimos impetitores, kik minket hitünkben akarnak háborgatni, általán fogván megoltalmazzuk magunkat cum inculpata tutela”.⁴⁰ Ezzel a felső-magyarországi nemesség elvileg kimondta a fegyveres ellenállást a császári elnyomással szemben, s csak a szikra kellett ahhoz, hogy a fegyveres harc gyakorlatban is kirobbanjon.

Az első fegyveres összecsapás a felső-magyarországi városi polgárok, pontosabban a lőcsei polgárok részéről történt a császári katonasággal október elején. A polgárok megtagadták Rudolf császár azon parancsának végrehajtását, mely szerint a nagytemplomot, a két kolostort, a kórházat, az iskolákat és a parókiát adják át a katolikus egyháznak, üzzék el lelkészüket és térjenek át a katolikus vallásra. A polgárok fegyverrel támadtak a rendeletet kihirdető Pethe Márton kalocsai érsek királyi helytartóra és az őt kísérő katonaságra, s a város elhagyására kényszerítették őket. Október 16-án pedig az öt szabad királyi város polgárságának képviselői közös tanácskozásra ültek össze, amilyen kimondották, hogy a császári parancs ellenére megmaradnak vallásukban és tiltakoznak minden további támadás ellen.⁴¹

Ilyen általános forrongó hangulat közepette indult meg Belgiojoso katonai támadása Bocskai ellen, amelyre okot Bethlen Gábornak egy Bocskaihoz küldött és elfogott levele szolgáltatott. A megtámadott főúr, amikor fegyveres ellenállásra határozta el magát, az erdélyi és felső-magyarországi nemesség döntő zömét méltán érezhette maga mögött a császári elnyomó politika nyomán kialakult helyzetben. Noha a török már korábban felajánlotta katonai segítségnyújtását, s Bocskai a sólyomkői tanácskozáson el is határozta, hogy török segítségért küld Gyulára, mégis az október 15-i álmos—diószegi ütközet-

⁴⁰ A gálszécsi gyűlés iratait l. MOE. X. k. 590—598. o.

⁴¹ L. Hain G.: Lőcsei Krónika. 134. o., és Demkó K.: Lőcse a Bocskay-féle fölkelésben. Századok, 1883. 844—845. o.

ben csak magyar hajdúkkal és fegyvert fogott jobbágyokkal mért vereséget a császári seregre. Még a győzelem utáni meg lehetőségen bizonytalan helyzetben is tartózkodott attól, hogy azonnal török csapatokat hívjon zászlója alá. Október 18-i levelében csak annyit kért a török táborban levő erdélyi bujdosóktól: „Kévéanom csak azt, hogy kegyelmetek az maga javáért a vezért szüntelen futassa... Kegyelmeteknek ne kicsiny gondja legyen az pénznek megszerzése [ti. a katonaság zsoldjára], mert ha ez lészen, meglátja kegyelmetek, hogy én benem fogyatkozást kegyelmetek nem talál... Gyulán és Szolnokban had tartassék, hogy mihelyen kívántatik, mingyarást indulhassanak kegyelmetekkel együtt.”⁴²

Basta császári főhadvezér nagyerejű katonai támadása arra kényszerítette Bocskait, hogy konkrét fegyveres segítséget vegyen igénybe a törököktől. A formális szövetségkötés Korláth István követe révén novemberben végbement Lala Mohamed nagyvezérrel, s Bocskai egyik hadoszlopának osgyáni veresége után a sajószentpéteri táborba meg is érkezett az erdélyi bujdosókkal már korábban is kapcsolatban álló Bektás pasa és Szinán egri pasa néhány ezer török—tatár segélycsapattal. Ezek a csapatok a vesztes edelényi—besenyői csata után ugyan hazavonultak, de a források tanúsága szerint 1604—1605 telén is tartózkodtak Bocskai mellett török segélyerők, s részt vettek a diadalmas téli hadjáratban is. Mindezek ellenére azt olvashatjuk a császári békekövetként Bocskainál járt Csáky István 1605 január végén kelt levelében: „Sok szóval mondja Bocskai, hogy még ez ideig az törökhöz nem kötelezte úgy magát, hogy hátra hagyta volna az ő vele jót tött kegyelmes urát, fejedelmét, az római császárt.”⁴³ A Habsburgok merev magatartásán múltott, hogy mind Bocskai, mind követői végül is kénytelenek voltak a felkínált török szövetség elfogadására, s az ahhoz való alkalmazkodásra.

A török szövetség jellege és hatása a Bocskai-szabadságharc idején

Bocskai a korponai országgyűlésen a következő tömör mondatban indokolta a török szövetség elkerülhetetlen szükségességét: „Magunk az sok ínség miatt országul elfogyatkozván, elég-

⁴² 1604. október 18-i lev. az erdélyi bujdosókhöz. (Hadtört. Közl. 1956. 3—4. sz. 317. o.)

⁴³ Csáky István 1605. január 29-i lev. Nyáry Pálhoz. OL. Csáky cs. lt. fasc. 272.

telenek valánk idegen nemzet rabságából magunkat megszabadítani.”⁴⁴ Hasonlóan indokolta ezt a Bocskaival különben több alapvető kérdésben ellentétes állásponton levő Illésházy István is: „Akartuk vagy nem, de az törököt kellett segítségül hívunk, ha életünket és hazánkat meg akartuk oltalmazni.”⁴⁵ Bocskai meg is írta őszintén 1605 márciusában Murat pasának: „Itt a föld szörnyen elpusztult, országomnak semmiből jövedelmét nem vehettem, ebből énnekem nincsen sehuva néz-nem, sem bízhatnom.”⁴⁶

A mozgalom a kényszerű török szövetség és katonai támogatás jegyében indult meg, de Bocskai arra törekedett, hogy a szabadságharc külpolitikailag ne csak egyoldalúan a török birodalomra támaszkodjon. Jósomszédi viszonyt kívánt kiépíteni Lengyelországgal, melynek uralkodója, III. Zsigmond ugyan erősen Habsburg-barát politikát folytatott, de a rendek többsége ellenezte a császár segítségét, s így sikerült az országot legalább semlegesíteni a szabadságharc iránt. Hasonló eredményt ért el a német birodalmi fejedelmek és rendek többségénél is. Így a szabadságharc külpolitikai helyzete nyugat felé meglehetősen elszigetelt volt. Konkrét szövetségekötés és segítségnyújtás csak a Portával hűbéri viszonyban levő Jeremiás Mogilla moldvai fejedelem részéről történt, 1605-ben pedig sikerült rendezni a kapcsolatokat az eleinte ellenségesen szembenálló Radul havasalföldi fejedelemmel is.

A katonailag legtöbbet nyújtó, de ugyanakkor a legproblematisabb külpolitikai kapcsolat mindvégig a *török szövetség volt*. Ez keserítette meg legtöbbször a mozgalom résztvevőinek az ellenség aratott győzelmei fölött érzett örömét, s emiatt érte a legtöbb támadás már a mozgalom idején, de a későbbiek folyamán is Bocskait, s az egész szabadságharcot nemcsak a nyugat-európai közvélemény részéről, hanem az országon belül is. A török hódító és elnyomó iránt „természetes gyűlölet” mélyen beivódott a magyarországiak érzelmvilágába, s nehezen tudták legyőzni viszolygásukat, amikor török csapatokkal kellett együttműködniük.

A szövetségkötés és együttműködés talán Bocskai számára volt a legnehezebb, akinek élete a török elleni küzdelem jegyében zajlott le. Az erdélyi törökbarát párttal véresen leszámoló politikus, a gyurgyevói nagy győzelem diadalmas hadvezére a Habsburgok minden elnyomó cselekedete után is csak

⁴⁴ L. MOE. XI. k. 497. o.

⁴⁵ Illésházy István 1608. január 8-i följegyzése. Tört. Tár. 1878. 48. o.

⁴⁶ L. Magyar Tört. Tár. XIX. k. 76. o.

akkor tudta magát véglegesen rászánni a szövetségekötésre, amikor 1605 elején meggyőződött arról, hogy a Habsburgok nem hajlandók engedményeket tenni, s egyedül csak fegyveres erővel lehet őket elnyomó politikájuknak még csak mérséklésére is rákényszeríteni.

A felkínált török szövetség és katonai támogatás vizsgálatán mindenekelőtt abból a történelmi helyzetből kell kiindulnia, hogy a Habsburg-ellenes küzdelem a még folyó török-ellenes háború közepette robbant ki, s így a mozgalomnak egyik irányba föltétlenül biztosítania kellett magát. S ezen történelmi szükségszerűség közepette nem lehetett morális oldalról nézni a kérdést. A Habsburg-ellenes küzdelem az adott körülmények között nem folyhatott a törökkel való viszony ideiglenes rendezése nélkül, hiszen annak hiányában két tűz közé került volna a mozgalom, s a siker leghalványabb reménye is tovatűnt volna.

A szövetség létrejötte ellenére azonban sem Bocskai, sem követői nem adták fel véglegesen a török kiűzésének tervét, csak számolva a reális helyzettel, átmenetileg lemondtak a megvalósíthatatlan célról, hogy felszámolják az országra nehezedő, s pillanatnyilag veszélyesebb másik idegen elnyomást. A megrendült erejű, de hódításait még tartani tudó török birodalom eddig még szokatlan engedékenységet mutatott új szövetségese felé. Mint Bocskai egyik levelében olvashatjuk „Hüttel való levele vagyon nálunk arról ő hatalmasságának [ti. a szultánnak], hogy nemcsak azokat a várakat, az kik még kezünkél vadnak; hanem az, kiket az ő hatalmassága álgújával, porral, golyóbissal és segítségével vennénk meg is, de kezünkél hagyja.”⁴⁷ A szultán megígérte tehát, hogy nem tart igényt a császáriaktól elfoglalt várakra, fegyveres segítséget és anyagi támogatást nyújt a mozgalomnak és elismeri Bocskai fejedelemségét Erdély és Magyarország töröktől meg nem szállt részei felett. E támogatás ellenében Bocskai elismerte a szultán formális felsőbbségét, de e kapcsolat jellege most sokkal közelebb állott az egyenrangú szövetségi, mint a hűbéri viszonyhoz.

A törökök a katonai és anyagi segélynyújtás mellett igyekeztek támogatni Bocskai helyzetének belpolitikai megerősödését is. A pasák számos levélben felszólították a magyarországi főurakat, nemeseket és a városi polgárságot, hogy csatlakozzanak a mozgalomhoz, ha nem akarják a szultán rettenetes harag-

⁴⁷ Bocskai 1605. áprilisban kelt levele a temesvári pasához. (Magyar Tört. Tár. XIX. k. 96. o.)

ját magukra vonni.⁴⁸ Nem tudjuk pontosan felmérni, vajon milyen súllyal estek latba ezek a felszólítások a szabadságharc bázisának kiszélesedésénél. Egy azonban bizonyos: a töröknek a magyarok Habsburg-ellenes harca melletti kiállása semmiképpen nem keltett illúziókat a törökökkel szemben, s nem szüntette meg az irántuk való idegenkedést. Ennek okát a szabadságharcban komoly vezető szerepre tevő Illésházy István úgy határozta meg: „A török birodalom nem szenved társat, sem urat, sem nemes embert, bizonságot teszen errül az ő egész birodalma.”⁴⁹ A legtöbben tisztán és világosan látták a szabadságharc táborán belül is, hogy: „... az török nemzet azt akarná, bátor az németek minket mindegyig levágnának, avagy mi az németeket, mert ők annyival inkább erősödnének hatalmas állapotjokban.”⁵⁰

A török szövetségnek ilyen minden illúzió nélküli szemlélésére meg is volt az alap, a kellő indok. A török pasák ugyanis minden megállapodás ellenére azon fáradoztak, hogy a segítségnyújtás örve alatt magyarországi várakat foglaljanak el, s a segítségül jött török—tatár csapatok is amikor csak tudták, rabolták a „szövetséges” földjét, bár ezt többé-kevésbé abban a korban minden hadsereg megtette, hiszen a központi ellátás még nagyon kezdetleges volt, s részben ebből fakadóan a katonák fegyelmezettsége is.

Bocskai és követői maguk is látták ezt, s ezért lehetőleg csak a legszükségesebb esetben folyamodtak török segítséghez. A fejedelem a maga részéről igyekezett megfelelni a kényszerű szövetségben vállalt kötelezettségeknek. Láta, hogy pillanatnyilag nincs más út, s több levelében határozottan leszögezte: „Az törökkel való frígy mellől el nem állunk.”⁵¹ A személyével szemben bizalmatlankodó török pasákat pedig azzal igyekezett megnyugtatni: „Annyit vétettem az ő Hatalmassága ellenségének, az német királynak, sok várinak elvételével, hogy nem gondolkodhatom azfelől, hogy sem az hatalmas császár, sem nagyságod külömben ítélhessen az igaz és tökéletes hűségem felől.”⁵²

A szövetségesi hűséghez való ragaszkodás bizonygatására

⁴⁸ L. ezzel kapcsolatban például Mehemet pasa 1604. október 19-i levelét Nagyszében városához (Erdélyi tört. adatok. III. k. 319—320. o.), Báthory István 1605. március 14-i levelét Bocskaihoz (OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 46. fasc. G.), Mehemet pasa 1605. május 13-i levelét Thurzó Györgyhöz (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 90.), Ibrahim pasa 1605. június 20-i levelét Batthyány Ferenchez (OL. Batthyány cs. lt. Miss.)

⁴⁹ Illésházy István 1605. szeptember 25-i lev. Bocskaihoz. (Tört. Tár. 1878. 22. o.)

⁵⁰ Hommannai Drugeth Bálint Naplója 317. o. (Tudománytár. 1839. V. k.)

⁵¹ Bocskai 1606. október 12-i lev. Illésházy Istvánhoz. (Tört. Tár. 1878. 583. o.)

⁵² Bocskai 1605. március 25-i lev. Mehemet pasához. (Magyar Tört. Tár. XIX. k. 69. o.)

nemcsak Bocskai törökverő múltja miatt volt szükség, hanem mert a császári udvar mindent elkövetett, hogy megzavarja ezt a viszonyt. A császáriak különböző ígéretekkel arra akarták rávenni a törököket, hogy Bocskai támogatása helyett forduljanak inkább ellene. Ugyanakkor a török vezető körökben is volt olyan elképzelés, hogy a Habsburgok szorult helyzetét kihasználva velük kössenek egyezséget a magyarok rovására. E törekvés egyik pártfogója Ali budai pasa volt, s Mátyás főherceg 1605 augusztusában parancsot is adott Caesar Gall császári tanácsosnak, hogy kezdjen tárgyalásokat Ali pasával a magyarok hátamögött készülő egyezségről. Erről hamarosan tudomást szereztek a magyarok is, s Bosnyák Tamás füleki kapitány kétségbeesetten panaszkolta Illésháznak: „Az két tar között elveszünk, mert az németek azon vannak, az mint megháboríthatassák az törökkel való egyezségünket, arra ingerlik, hogy minket vágjanak le.”⁵³ A császári követtség meg is érkezett Budára, s a különbéke fejében felajánlotta mindazon magyarországi végházak átadását, amelyek valaha török kézen voltak, sőt még Váradot is. Ekkor azonban már megtörtént a személyes találkozás és a problémák végleges tisztázása Rákos mezején Bocskai és a nagyvezér között, s az egyezmény szellemében Ali pasa sem tehetett mást, minthogy Bocskaihoz utasítsa a császári követeket.⁵⁴

A „szövetségi hűség” megtartása Bocskai részéről persze *korántsem jelentette országa kiszolgáltatását a török kényekedvének*. Minden tőle telhetőt megtett, hogy megóvja az ország lakosságát a „szövetséges” csapatok dúlásától. Határozottan felszólította a tatár szultánt: „Felsőged hadának azt erős fenyíték alatt megparancsolja, hogy az míg az Magyarország határán általmennek, sehul semmi kárt ne tegyenek és ne pusztítsanak.”⁵⁵ Hasonlóan cselekedett fővezére, Homonnai Drugeth Bálint is, amikor a törökök azt követelték, hogy a császári szolgálatban állt magyar rabokat adja nekik. Megtagadta és azt válaszolta: „Mivelhogy az rabok magyarországiak és magok is szegények magyarok, semmiképpen őket meg nem adatom, hanem ha rabolni akarnak, ne magyart, hanem németet rabolja-

⁵³ Bosnyák Tamás 1605. szeptember 21-i lev. Illésházy Istvánhoz. (Tört. Tár. 1878. 834. o.)

⁵⁴ L. e kérdéssel kapcsolatban Bocskai 1605. november 26-i levelét a császári követekhez (Győri tört. és rég. füz. 1863. II. k. 326. o.), továbbá „Caesar Gallnak az Római Császár ó Főlsége követének az Budai Passával való tractálásának az mássa.” (OL. Forgách cs. lt. 1605.) és *Majláth B.*: Galló Caesar követése Ali budai pasánál 1605. évben. Századok 1882. 565–570. o.

⁵⁵ Bocskai 1605. április 8-i lev. a tatár szultánhoz. (Magyar. Tört. Tár. XIX. k. 88. o.)

nak.⁵⁶ Ha a szabadságharc vezetőinek legerélyesebb fellépése sem tudta megszüntetni a török—tatár csapatok kilengéseit, mindenesetre mérsékelte magatartásukat. Maga a fejedelem állapította meg egyik levelében, hogy az Erdélyen átvonuló társaság „minden kártétel nélkül, csuda békességben jött által.”⁵⁷ S ha nem is a való képet festi a már idézett Thráik-i-Pecsevi krónikájában a török—tatár csapatok és a magyar lakosság viszonyáról, de mindenesetre kilengéseik mérséklésére engednek következtetni azok a sorok, amelyekben azt írja: Mivel a török csapatok „a paraszt népnek kedveskedtek és hízelegtek”, önként hoztak sok élelmiszert a török táborba, s minden módon segítették a török katonákat. „Ilyen következménye vala az igazságos és jó bánásmódnak” — állapítja meg és hozzáfűzi — „Ha az előbbi szerdáraink is úgy tettek volna, akkor sem a hadjáratok nem húzódtak volna el ilyen sokáig, sem a hadi nép nem únta volna meg testét-lelkét, hanem mindegyike törte-zúzta volna az ellenség fejét.”⁵⁸

Nem kis leleményességet és elszántságot kívánt a török hódítási szándék megghiúsítása a szabadságharc idején. Mert hiába volt a szultán ünnepélyes ígérete, hogy a török birodalom nem terjeszkedik a szabadságharc folyamán a magyarországi várak rovására — ez csak írott malaszt volt, ha Bocskai serege nem tudta katonai erejével megakadályozni egyes pasák önkényesnek nevezett, de hallgatólagos szultáni jóváhagyással indított foglalási akcióját!

Az első „nézeteltérés” e kérdésben a szövetségesek között Lippa váránál történt 1605 nyarán. Ez az Erdély védelme szempontjából fontos erősség 1604 végén került Bocskai kezére, amikor is Rákóczi Lajos lippai kapitány ügyesen „kibeszélte” a 250 főnyi német őrséget a várból és az erősségben maradt magyar és rác katonákkal Bocskai hűségére esküdött. A következő év májusában Keresztessy Pál, karánsebesi és lugosi bán jelentette Bocskainak, hogy a lugosi rác katonák a várat török kézre akarták adni, s ezért a karánsebesi katonákkal odament és ki- rekesztette a rácokat a várból. Ezek nagy mérgesen Lippára mentek, ahol Rákóczi Lajos befogadta őket. Most fél, hogy Lippát próbálják török kézre adni, mert egy temesvári török, aki jóakarója Bocskainak, felhívta figyelmét a rácok csalárd szándékára. — Az idő hamarosan igazolta is aggodalmát. A lippai rác katonák június végén a magyar katonákat kiűzték a várból,

⁵⁶ *Homonnai Drugeth B.*: i. m. 257. o.

⁵⁷ Bocskai 1605. október 20-i lev. Illésházy Istvánhoz (Tört. Tár. 1878. 27. o.)

⁵⁸ U. m. 120—121. o.

Lippát török kézre adták. Imreffy János főfizetómester azt tanácsolta Bocskainak, írjon tiltakozó levelet a nagyvezérnek, hogy Lippa az ő vára és azonnal bocsássák vissza kezeihez. A fejedelem azonban jól tudta, hogy ennek nincs sok eredménye, s ezért más utat választott, hogy a szükséges szövetségi viszony felborítása nélkül visszaszerezze a várat. A következő évben ugyanis a várat átadó rác katonák megbánva tettüket, ajánlkozni kezdtek, hogy ismét Bocskai kezére juttatják Lippát. A fejedelem óvatosan tárgyalt velük, s végül is a rácok kiúzték a török őrséget a várból. Miután ugyanazok tették ezt, akik egy évvel előbb török kézre adták a várat, a törököknek nem sok szavuk lehetett, s belenyugodtak Lippa elvesztésébe.⁵⁹

Hasonló esetek történtek 1605 nyarán és őszén az alsó-magyarországi főhadszíntér területén is. Lala Mohamed nagyvezér júliusban indult támadásra Nándorfehérvárról. Jövetelének hírére a *Visegrádon* levő vallonok augusztus elején harc nélkül átadták a várat a törököknek. A hírek szerint a nagyvezér *Esztergom* elfoglalására készült, amit Bocskai katonái szertették volna mindenképpen megakadályozni. Homonnai megkísérelte eltávolítani a nagyvezért a vár alól, s ajándékokat is küldött neki, azonban Lala Mohamed megüzente, hogy „nem magától, hanem a török császár akaratjából szállotta volna ő meg *Esztergomot*”, s megkezdte az ostromműveleteket. A vár idegen parancsnoka júniusban minden császári szolgálatban levő magyar katonát kizárattott a várból — s. október 3-án minden alapos ok nélkül átadta az erősséget a törököknek. Homonnai erre katonákat küldött *Nógrád* várához és keményen megparancsolta vezetőjüknek: „az törököknek semmit sem engedjen, ha *Nógrád*ért sok töröknek és magyarnak meg kell is halni”.⁶⁰ Amikor pedig a császári őrség *Érsekújvárat* feladta Bocskai katonáinak, az ostromban részt vevő törökök követelni kezdték, hogy a várba annyi török katonát bocsássanak be, ahány magyart. Homonnai ebbe semmiképpen nem ment bele, mire azok fenyegetőzni kezdtek: „Ha baráti akartok lenni a törököknek, hát legyetek, és ha nem, válassza el szablya köztünk.” A fenyegetéssel sem értek el azonban eredményt, mert a mindenre elszánt Homonnai még csak „látóul” sem engedett be egyetlen törököt se a várba. Végül, amikor a törökök látták, hogy sem szép szóval, sem fenyegetéssel nem mennek semmire „nagy

⁵⁹ Lippa elfoglalásával és visszakerülésével kapcsolatban l. *Nagy L.*: i. m. 306., 321—322. és 360. o.

⁶⁰ *Homonnai Drugeth B.*: i. m. 323. o.

haraggal és búsulással” elvonultak Érsekújvár alól Esztergom felé.⁶¹

Bocskai csapatainak katonai diadalai megnövelték a szabadságharc hadseregének tekintélyét a törökök előtt. E megnövekedett tekintélynek és ugyanakkor Bocskai egyre növekvő önállóságának ékes bizonyítékát nyújtják az 1606 elején történtek.

A törökök ugyanis 1606-ban folytatni akarták a háborút a Habsburgok erejének teljes megsemmisítéséig. Magukat elégtelennek tartották e feladat végrehajtására, s azt akarták hogy Bocskai diadalmas hadseregével együtt hajtsák végre a támadást Bécs ellen. A negyvezér haditerve szerint a török főserég a Dráva mentén felvonulva támad Bécs ellen, Bocskai csapatai pedig a Duna mentén teszik ugyanezt. „Maradhatott volna-e azután az ország a németek kezén? s szembe szállhatott volna-e velünk bármely ellenség?” — tette fel a kérdést a nagyvezér.⁶²

1606 januárjában Bocskai azt írta Illésháznak a török támadási tervről: „Az fővezérnek most is sokkal nagyobb kedve vagon a hadakozáshoz, és azután csak három héttel is meg akarja újítani. Ha én reá bocsájtom, és csak az isten tudja mivel kínálnak engemet és mivel ajánlják magokat, ha én ebben az ő alkalmatosságokban előbocsátom őket, nem hogy fogyatkozást tennének valamiből ennek utánna, de olyra promoveálnának inkább, az kiről most senki nem gondolkodhatnék.”⁶³ Februárban a hadjárat céljaira Bocskaihoz rendelt tatárok már megérkeztek a végekbe, s indulásra készülődtek Nándorfehérvárról a janicsárok is. A törökök mindenképpen le akarták beszélni Bocskait a Habsburgokkal kötendő békéről.

Bocskai azonban nem tette magáévá a Bécs elfoglalására indítandó közös támadás tervét, s belátta azt is, hogy az adott politikai és katonai helyzetben fel kell adnia a Habsburgoktól teljesen elszakadt önálló nemzeti királyság tervét. Győztes hadserege élén nem a háború idegen földön történő folytatásától félt, hanem világosan felismerte, hogy további háborúval mindenképpen csak a török hatalmi gyarapodását segítené, ami káros lenne Magyarországra, mert csak meghosszabbítaná, sőt esetleg ki is terjesztené a magyarországi török uralmat. A császári csapatok felatt aratott diadalog legforróbb pillanataiban sem feledte el, hogy a török hódítás és elnyomás Magyarországra nézve az igazi főveszély, s ha átmenetileg velük ki-

⁶¹ Uo. 364—365. o.

⁶² *Tárikh-i-Pecsevi*: i. m. 121. o.

⁶³ Bocskai 1606. január 21-i lev. Illésházy Istvánhoz. (Tört. Tár. 1878. 58. o.)

egyezve, sőt szövetségben harcolt is kényszerűségből a Habsburgok ellen, soha nem vált a török hatalmi érdekek kiszolgálójává. Jogosan és büszkén írhatta: „*Még csak egy ház jobbágyot is eddig valamely hódolatlan állapotban találtatott, meg nem engedünk hódolni, és oly okossággal oltalmaztuk őket, hogy az hódolt állapotbeliek is sokal nagyobb csendességben éltenek és épültenek az mi gondviselésünk alatt.*”⁶⁴

Miután elutasította a Bécs elleni közös támadás tervét, a török sem merte egyedül megkezdeni. Nem volt mit tenni, I. Ahmed, a „világbíró” szultánok utóda meglehetősen szokatlan hangú levélben megírta Bocskainak: „Az német nemzetség pedig, valamikor mi tőlünk az békességhez való akaratját jelentí, innét semmi válasza nem lesz. Ennek előtte az minő fogadás lett köztük, az szerint most is reátok hattuk, az ti szerződéstekkel és végzésekkel és akaratotok után minekünk az békességhez akaratunk vagyon.”⁶⁵

A török szövetség veszélyeinek és negatív vonásainak áttekintése után vessünk egy pillantást azokra az előnyökre és pozitívumokra, ami a szövetségből a szabadságharcra háramlott. Így a török birodalomtól kapott katonai és anyagi támogatásra.

Láttuk, hogy a szabadságharc első időszakában az 1604 november végén lezajlott edelényi—besenyői csata idején már harcoltak Bocskai mellett török—tatár segélycsapatok. Ezeknek számát a császári főhadvezér 3000-re teszi, akikhez a későbbi napok folyamán még 5000 török—tatár érkezett.⁶⁶ Segnyey Miklós és Nagy Albert kapitányok azt írják 1604. december 4-i velelükben Lőcse városának, hogy Bocskai „minden hadaival, budai, egri és temesvári basákkal, sőt az tatár Chánnak fiával is mindgyarást” indul megsegítésükre.⁶⁷ Rimay János 1604. december 16-án kelt levele arról számol be, hogy „az Alföldi hadnak [ti. Bocskai seregének] az elei Törökkel és Tatárral elvegy Rimaszombatban érkezett, honnan Gálcs és Tamási felé gyakor jargallásokat mielnek, de senkit sem kárral sem nyomorúsággal nem illetnek a föld népe közül, parancsolván nekik, hogy vesztég legyenek és senkitől ne féljenek az ő pártokon valóktól”.⁶⁸ December végén Kollonics Siegfried alsó-magyar-

⁶⁴ Bocskai 1606. február 6-i lev. Illésházy Istvánhoz. (Tört. Tár. 1878. 71. o.)

⁶⁵ I. Ahmed szultán 1606. július 22-i lev. Bocskaihoz. (OL. Archivum familiae Rákóczy de Felsővadász, fasc. 1.)

⁶⁶ L. Basta György 1604. november 23-án és december 18-án kelt leveleit. (Véress E.: Basta György hadvezér levelezése. Bp. 1913. II. k. 1741. sz.)

⁶⁷ L. Demkó K.: Lőcse a Bocskay-féle fölkelésben. Századok 1883. 848. o.

⁶⁸ Eckhard S.: Rimay János összes munkái. Bp. 1955. 236. o.

országi császári főkapitány azzal akarta mozgósítani a nemességet Bocskai katonái ellen, hogy: „az török gyülekezik Pestre, Budára, amelyek ezekkel a pártos latrokkal egyetemben portyázni akar, ez okáért kívántatik, hogy mindnyájan feltámadván oltalmazzuk magunkat”⁶⁹ 1605 március közepén újabb 4000 főnyi török és tatár segélyerő érkezett Bocskaihoz, akiket ő azonnal Basta tábornagy csapatai ellen küldött.⁷⁰ A török és tatár segélycsapatok részt vettek április elején a Besztercebányáért folyó harcokban.⁷¹ Ezek létszámát 4—5000 főnyinek mondják a korabeli források.⁷² Rhédey alsó-magyarországi hadoszlopának sokfajta összetételére jellemző, hogy amikor a kaput nyitó nagyszombati polgárok számára oltalomlevelet adott, biztosította őket védelméről a seregében levő „törököknek, tatároknak, cserkeszeknek, kozákoknak, lengyeleknek, muszkáknak, oláhoknak, rácoknak, kunoknak, oroszoknak és az magyar vitézeknek zaklatásaitól”⁷³ Ezek a katonák részt vettek a Pozsony elfoglalásáért vívott harcokban, és az örökös tartományokban indított portyázásokban is, majd mindvégig Érsekújvár ostrománál. Sőt, júliusban már olyan sokan voltak, hogy Rhédey számuk rohamos növekedése miatt félbe is szakította az ostromműveleteket, mert mint írta: „Gondolván arról, hogy az török szaporodton szaporodik mellettem, hogy valami véletlen dolog ne történnék az helyen az sánczoktól mind az janicsárokat, s mind penig az hajdúságot kiszólitám.”⁷⁴ Augusztus elején a Homonnai vezette főserereghez először „2 bég alja” török csapat tartozott,⁷⁵ augusztus végén azonban csatlakozott hozzá az egri Szinán pasa is 10 000 katonájával és 7 „öreg ágyúval”⁷⁶ Ezek részt vettek Érsekújvár ostromműveleteiben, de a harcban már sokkal kevésbé jeleskedtek.

A dunántúli hadszíntéren Bocskai először 1605 áprilisában kérte fel a kanizsai és a székesfehérvári pasákat, hogy nyújtsanak segítséget odaküldött kapitányának, Horváth Tamásnak.⁷⁷ A segítségnyújtásra egyelőre nem kerülhetett sor, mert Horváth Tamás rövidesen elmenekült a Dunántúlról, s csak május-

⁶⁹ Kollonics Siegfried 1604. december 30-i lev. Thurzó Györgyhez. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 65.)

⁷⁰ L. Basta György 1605. március 8-i jelentését Mátyás főherceghez és 11-i levelét Kollonics Siegfriedhez. (I. m. II. k. 1833., 1836. sz.)

⁷¹ L. Jurkovich E.: Besztercebánya és vidékének kalariza. Besztercebánya, é. n. 28—31. o.

⁷² Lásd Thurzó György 1605 áprilisi leveleit Mátyás főherceghez (TA. Kaz. gyűjt. 11. doboz), továbbá a Pozsonyi Kamara jelentését Mátyás főherceghez. (OL. Pozs. Kam. 1605. április 5. n° 6.)

⁷³ L. Tört. Tár. 1878. 194. o.

⁷⁴ Rhédey Ferenc 1605. július 29-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 105.)

⁷⁵ L. Homonnai Drugeth B.: i. m. 181. o.

⁷⁶ Uo. 254. o.

⁷⁷ L. Bocskai 1605. április 2-i lev. Ibrahim pasához. (OL. Batthyány cs. lt. Miss. Török István levelei.)

ban jelent meg Bocskai új dunántúli kapitánya ebben az országrészben mintegy 4—5000 főből álló seregével, melyből 1000 fő volt a hajdú, a többi pedig török—tatár.⁷⁸ Az ausztriai portyázások mellett a segélyerők júniusban részt vettek a Sopron körüli harcokban, majd a további hadműveletekben is. 1605 őszen közel 20 000 főre nőtt a Némethyt támogató török—tatár csapatok létszáma, de novemberre hazavonultak és magára hagyták a nélkülük nem nagy látszámú magyar sereget.⁷⁹

Erdélyben 1605 júliusában érkezett török segélyerő a császári ellenállás végleges felszámolásához. Simeon Mogilla 4000 moldvai katonájával érkezett Ali pasa 8000 főnyi török—tatár sereggel.⁸⁰ Ez a nagyszámú had Segesvár ostromára vonult, mely az utolsó császári ellenállási góc volt Erdélyben. A császári katonák fegyverletétele után kivonultak a fejedelemségből.

Mindent összevetve, noha a török—tatár segélyerők többnyire csak zsákmányolásra, mint komoly harcra érkeztek, mégis a különböző hadszíntereken működő mintegy 20 000 főnyi katonaság pozitív hatással volt mindenképpen a hadműveletek menetére. A segélycsapatokon kívül mindenesetre lendített a szabadságharc katonai helyzetén az a körülmény is, hogy 1605 nyarán Bocskai csapataival párhuzamosan a törökök is hadműveleteket folytattak a császáriak ellen, lekötötték katonai erejük egy részét, s nem voltak hajlandók a békekötésre mindaddig, amíg a Habsburgok a magyarok igényeit ki nem elégítik.

A szabadságharcnak nyújtott anyagi támogatás a valóságban sokkal kisebb volt a megígértnél. A Porta 60 000 aranyat ígért a katonák zsoldjára, amely égetően szükséges is lett volna Bocskai nagylétszámú fizetetlen hadseregének. A zsoldfizetés szinte megoldhatatlan probléma volt, ha számításba vesszük, hogy az 1605 nyarán felduzzadt létszámú haderőnek *egy havi* zsoldjára mintegy 200 000 forintra lett volna szükség! Ezzel szemben Bocskai *egész évi* — magánbirtokaiból, állami adókból és egyebekből befolyó — jövedelme alig haladta meg ezt az összeget. Az ígért török pénzsegélyből azonban nem jött több 10—15 000 aranynál, 50—60 000 forintnál, ami legfeljebb egy cseppnek számított az anyagi szükséglet nagy tengerében.⁸¹

⁷⁸ L. Dersffy Ferenc 1605. május 19-i levelét Batthyány Ferenchez. (OL. Batthyány cs. lt. Miss.)

⁷⁹ L. Christo? 1605. szeptember 2-i kémjelentését és Kondovai György szeptember 4-i leveleit Batthyány Ferenchez (OL. Batthyány cs. lt. Miss.), továbbá *Tárikh-i-Pecsevi*; i. m. 118. o.

⁸⁰ L. Szamosközy I.: Történeti maradványai. (Mon. Hung. Scriptorum XXX. k. 345. o.)

⁸¹ L. e. kérdéssel kapcsolatban Bocskai 1605. január 14-i lev. Lala Mohamedhez (*Thury J.*: i. m. 38. o.), Bosnyák Tamás 1605. április 9-i lev. Illésházy István-

A török szövetségből fakadó katonai és anyagi támogatás tehát ha pozitívan befolyásolta is a szabadságharc kimenetelét, döntő oknak nem tekinthető az eredmények kivívásában. A török hódítás Esztergom és Visegrád elfoglalásával növekedett a szabadságharc folyamán, mely erősségeket idegen őrsege éppen olyan indokolatlanul adott fel, mint pl. Gyórt, Egert és más várakat a korábbi években. Nem lehet tehát azt állítani, hogy e várak török kézre kerülése a szabadságharc kirobbanása miatt következett be. Mindent összevetve a török szövetség értékelésénél világosan kell látni a következőket:

A szövetséget a magyarok részéről a végső kényszerűség, török részről pedig az ellenfél megosztására irányuló szándék hozta létre. Ez a szövetségekötés a különböző célkitűzések ellenére is elősegítette a szabadságharc sikeres befejezését, ami megnövelte a magyarok és az egész megnagyobbodott területű önálló erdélyi fejedelemség tekintélyét nemcsak a Habsburgok, hanem a törökök előtt is. Ha pedig arról az oldalról vizsgáljuk a kérdést, hogy a török szövetségben vívott küzdelem milyen mértékben gyengítette a törökellenes erőket és mennyire tolta ki a török kiűzésének időpontját — le kell szögeznünk azt a történelmi tényt, hogy a Habsburgok sem 1604 előtt, sem azután több mint fél évszázadig nem törekedtek komolyan a török kiűzésére Magyarországról, hanem csak az örökös tartományokat védő előterepként használták az országot. Ily módon az a katonai erő, amit a kirobbant szabadságharc kétségen kívül gyengített, nem a török kiűzésére irányuló erő volt, hanem az ország elnyomására, a fejlődés akadályozására irányuló Habsburg zsarnokság ereje.

A török szövetség Bethlen Gábor és I. Rákóczi György Habsburg-ellenes függetlenségi háborúi idején

A török birodalom helyzetében nem következett be lényeges változás egészen 1623-ig, IV. Murád szultán trónralépéséig. I. Ahmed halála után 1617-ben II. Ozmán került a „világbíró szultánok” trónjára. Uralkodása alatt a török hatalom véres vereséget szenvedett a lengyelektől. A vereség nagy forrongást váltott ki a birodalomban, főképpen a janicsárok között, s a felkelés elsöpörte Ozmán uralmát. Helyét rövid időre a fogyasztékos szellemi képességű Musztafa foglalta el, s utána lépett

hoz (Tört. Tár. 1878. 323. o.), Illésházy István 1605. június 19-i lev. Bocskaihoz (Uo. 16. o.) és ugyanő 1605 november 29-i lev. és december 7-i lev. Thurzó Györgyhez (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 69. és Tört. Tár. 1882. 427. o.), továbbá Szamosközy I. i. m. MHS. XXX. k. 267. o.

trónra az 1623-tól 1640-ig uralkodó IV. Murád, a török birodalom egyik legerélyesebb és legkegyetlenebb fejedelmé.

IV. Murád uralkodása alatt a török hódító politika kelet felé fordult. Az örményországi felkelés leverése után Murád a perzsák ellen indított hadjáratokat. 1625-ben elfoglalta Taurist és Serivánt, majd 1633-ban a lengyelekre mért nagy vereséget. 1635-ben indult a szultán a második perzsa ellenes hadjáratra, amelynek fénypontját Jereván elfoglalása képezte. 1638-ban kemény ostrom után az erős Bagdadot foglalta vissza, de a nagy diadalok után hamarosan elhunyt fiatalon. Utóda Ibrahim szultán (1640—1648) uralkodása alatt a birodalom hatalma ismét lehanyalott, a szultánt felkelés taszította le trónjáról, s fosztotta meg életétől is.⁸²

Vázlatosan áttekintve, ilyen változások mentek végbe a török birodalomban, amikor Erdély fejedelmi trónján az öreg, erélytelen Rákóczi Zsigmond, majd a kalandorpolitikát folytató Báthory Gábor után Erdély legnagyobb fejedelmé, Bethlen Gábor és utóda I. Rákóczi György ültek, s szálltak szembe a Habsburg elnyomással.

Bethlen Gábor azon politikusok közé tartozott, akik korán felismerték, hogy a perzsa háborúban meggyengült és számos gazdasági, társadalmi bajával küzdő török birodalom átmenetileg kevésbé veszélyes hódító, mint a Habsburg elnyomó hatalom. Bár a tizenöt éves háború idején kora ifjúságában Báthory Zsigmond fejedelem kíséretében maga is részt vett a török ellenes harcokban, de amikor a Habsburg elnyomó politika szembe fordította az erdélyieket a császáriakkal, közéjük állt, s az évek múlásával egyre inkább vezető szerepre tett szert. Hányatott ifjúságában többször volt emigrációban török földön, s amikor Báthory Gábor fejedelem üldözőbe vette és megsemmisítésére tört, akkor is kénytelen volt ide menekülni. A török vezető körökkel jó személyes kapcsolatokat alakított ki, s ennek köszönhette, hogy a különben más vallásúakkal szemben erősen elfogult török politikusok némiképpen bizalmasabbak voltak vele szemben, mint másokkal.

Bethlen maga is elfogulatlanabban érintkezett a török vezetőkkel, mint a többi magyar vagy nyugati politikus. Bátrabban igénybe vette a török katonai támogatást, mert jobban kiismerte magát a török politikai élet szövevényei között, kihasználta gyengéiket, az egyes vezető csoportok közötti ellentéteket és merészen felhasználta a török által nyújtott segítséget Habsburg-ellenes politikájához.

⁸² Bővebben I. Lázár Gy.: i. m. 375—391. o.

Már trónrakerülése is közvetlen török katonai támogatással ment végbe 1613 októberében. A korabeli feljegyzések szerint, ki a töröktől való „féltében” és „ki megunván Báthory Gábor cselekedeteit” szavazott Bethlenre, a Porta fejedelmi jelöltjére.⁸³ Báthory halála után Bethlen „kibeszélte” a török csapatokat az országból, s hozzákezdett, hogy rendezze helyzetét kül- és belpolitikai téren egyaránt.

Külpolitikai téren a Habsburgok az első pillanattól kezdve a legellenségesebben fogadták személyét, de nem volt problémamentes a török kapcsolat rendezése sem, annak ellenére, hogy Bethlen török katonai támogatással került Erdély trónjára. A fejedelem jól ismerte a Portán uralkodó viszonyokat, s tudta, hogy milyen könnyen megváltozhat a vezető körök magatartása iránta. Ezenkívül azzal is számolt, hogy a török nagy árat kér majd a támogatásért, s így nem kis szorongással várta, hogy az elismerő fejedelmi jelvények megérkezésekor milyen követeléseket fog vele szemben támasztani a Porta megbízottja. Aggodalma nem is bizonyult alaptalannak, mert a török Lipppa és Jenő várának átengedését követelte a fejedelmi jelvényekért. Bethlen azonban tudta, hogy a Portán nehezen mondják ki a végső szót, és lehet alkudni a követelésekből. Rövidesen útba is indított egy díszes követséget a szultánhoz, amely a következő megegyezési feltételeket terjesztette a török elé:

1. A szultán Erdélyt és az erdélyiekhez csatlakozó magyarokat „oltalma alá vegye” Szulejmán athnáméja szerint és Bethlent minden erővel támogassa, s ellenségeivel szemben védelmezze meg.

2. A fejedelem tájékoztatása nélkül és akarata ellenére a szultán ne kössön békét a császáriakkal és a békekötésbe Erdély is legyen mindig belefoglalva.

3. Az Erdélyhez csatlakozó magyarok maradjanak az erdélyi fejedelem fennhatósága alatt ugyanolyan jogi helyzetben, mint az Erdélyben lakók.

4. A szultán „mind török és tatár hadakkal az országot elkerültesse, által rajta ne járjanak, hanem más szokott utakon, mint ennekelőtte, ott járjanak”.

5. Az Erdélyhez kerülő magyarországi területek után a szultán „külön adót ne kívánjon, se adózás alá őket ne vesse”.

6. „Az ő hatalmassága végvárai között és az magyar határ között, valamiben mostan ez az indulatunk találja a szegénységet, városokat, falukat, hódoltakat és hódolatlanokat, ezután is mind éltig azokban maradjanak, semmi újítást a végekből ezután ne

⁸³ L. Tholdalagi Mihály: Evkönyve 1613–15-ből. Tört. Tár. 1881. 2–3. o.

indítsanak, hogy azokat, kiket az ő hatalmassága hűsége alá meghajtuk azt gyakorta való rablással, csatározással holdoltatással el ne idegenítsék”.

7. Ha háború folyamán Morva, Szilézia, Csehország felé „mód lehet az előmenetelben” a szultán támogassa Bethlent és „azokat is azon módok alatt minden adózás nélkül hagyja mű kezüknél”.

8. „Mindazokkal az országokkal, valakik eképpen mi hozzánk hajlanak, ő hatalmassága nem napig való, hanem mint szintén magunkkal, örökös frigyet tartson és hogy senkit is azok közül határiban, hütiben, törvényiben, szabadságában, valamellyel ők élni szoktanak meg nem háborít és valameddig ő hatalmassága azt mi hozzánk megőrzi, addig tartozzanak ők is hűséget megállani”.

9. Ha háborúra kerül sor a Habsburgokkal, „valameddig csak erdélyi birodalomból leszen hadakozásunk, félesztendőre 10 ezer magyarra való fizetést és hópénzt kívánunk hogy adasson ő hatalmassága, ha pedig isten segítségével tovább mehetünk és az magyarországi erő is mellénk állván, derekasb dologhoz fogunk, akkor 20 ezer emberre adasson ő hatalmassága félesztendőre fizetést”.

10. Ha vereség érné Bethlen hadait „ugyan mostan kívánjuk ígéretben és nevezetben lenni ő hatalmasságátul, hogy az ő hatalmassága birodalmában bizonyos lakó helyünk magunknak, házunk népének és valakik az ő hatalmassága hűsége miatt oda kibudosnának, lehessen... ott lakhassanak békességesen minden bántás nélkül, míg az ő hatalmassága kegyelmes gondviselése által hazánkban visszafordulhatnak”.⁸⁴

Bethlen követsége kedvező fogadtatásban részesült a Portán. Megkapták a halasztást a várak átadására, s készhez vették az athnamét is, mely megerősítette Bethlent fejedelemségében, biztosította Erdély területi egységét, rendezte a hódoltsági ügyeket, s biztosította a fejedelmet a kívánt segítségnyújtásról. Kimondta azonban ugyanakkor azt is, hogy Bethlen is köteles segítséget és élelmet adni a török tábornak, ha a szükség úgy kívánja.⁸⁵

A fejedelemnek a Portán előterjesztett feltételeiből kitűnik, hogy már uralkodása elején elkerülhetetlennek látta a Habsburgok elleni háborút. Az elkövetkező hónapok és évek bebizonyították, hogy hiedelme egyáltalán nem volt alaptalan. A császári politika ugyanis minden elkövetett Bethlen megbuktatá-

⁸⁴ Bethlen 1614. április 8-i követi utasítása. (*Szülágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 19–20. o.)

⁸⁵ L. Erdélyi Országgyűlési Emlékek, VI. k. 338. o.

sára, elüzetésére, s egyedül a törökök határozott kiállása Bethlen mellett tartotta vissza a Habsburgokat attól, hogy nyílt háborút indítva foglalják el Erdélyt.⁸⁶ Azt azonban többször is megkísérelték, hogy általuk felbujtatott trónkövetelővel, Homonnai Drugeth Györggyel próbálják megbuktatni a fejedelmet. E terv megvalósításához megkörnyékezték azokat a török vezetőket, akik ellenségei voltak Bethlennek, így elsősorban Ali budai pasát, s a császári politika kész volt ismét egyezsége lépni a törökkel a magyarok ellen.⁸⁷

Bethlen csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta keresztülhúzni a császári politika veszélyes lépéseit a Portán. A Habsburgok trónjelöltje ugyanis felajánlotta a töröknek Erdély tíz évi adóját, Lippa, Jenő, Lugos és Karánsebes várak azonnali átadását. Ezen ígéretekre támaszkodva a török vezetőkörök egyre határozottabban követelték Lippa átadását, aminek végrehajtását Bethlen nem is húzhatta tovább 1616-nál.⁸⁸ Amint viszont ez megtörtént, a császári politika igyekezett minél jobban kihasználni Bethlen ellen, s Homonnai csapatai fegyveresen törtek Erdélybe. Bethlen katonái könnyűszerrel kiverték a betolakodókat, s ellentámadásba lendülve előretörték Debrecenig. A fejedelem Habsburg-ellenes felkelésre szólította Magyarország lakosságát, azonban a magyar nemesség most még nem csatlakozott hozzá, s így visszavonult seregeivel Erdély területére. A Habsburgok erre egyezsége léptek a fejedelemmel, azonban ő jól tudta, hogy csak a pillanatnyi kényszerhelyzetnek engedve egyeznek bele elismerésében és nem mondanak

⁸⁶ Lépes Bálint nyitrai püspök azt írta a linzi birodalmi gyűlés székelyéről Bosnyák Tamás főkapitánynak: „... az török nagy kevélyen azt írta ide urunknak ő felségének, hogy Erdélyhez semminemő közit ne tartsa, mert abból csak egy kis kövecskét és egy maroknyi port sem enged nekie Ehez képes gyalázatjára nem látom, hogy condescendálhasson az török postulátumjára. Ebből mi jühessen egyéb ki, nem látom, hanem a mint Virgilius mondotta: Arma virumque cano. Elég nyomorult készüllettel vagyunk pengig hozzája.” (Géresi K.: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. k. Bp. 1887. 105. o.)

⁸⁷ Mátyás, az uralkodó „istení végzet”-nek látta a törökök ama kívánságát, hogy a számukra veszélyes magyar végvári katonaságot idegen német őrséggel cseréljék fel. „Ha megfontoljuk, hogy Magyarország a mi magas háznak öröksége, s e mellett meggondoljuk azt is, mily különös ártalmas fondorlatokat szönek a magyarok, hogy a szabad választást mindenütt, benn és künn megalapítsák; úgy találjuk, nem nyúlhatunk jobb eszközökhöz, mint ha a török kívánsága szerint is németek által helyettesítjük a magyarokat, kivált miután e módon a gonoszokat is mindenkor rendben tarthatjuk, s következőleg Magyarországot magas háznak örökségében annál könnyebben megtarthatjuk. Ha továbbá a magyarok jelen állapotát tekintjük, úgy találjuk, hogy ők most szegények és gyöngék, a békére épülő többi tartományoktól sem várhatnak segílyt, mellyel e szándékunkat ellemezhetnék... Végre ezen oly régvárt és most kínálkozó alkalom a végházakat németekkel rakni meg, egyszersmind eszközt is nyújt kezünkbe Erdély megtartására...” (Hatvani [Horváth] M.: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. IV. k. Pest, 1859. 126–128. o.)

⁸⁸ „Nem én ígértem uram Lippát a töröknek, hanem szegény Sigmund fejedelem... Az oltatól fogva való ígéretekből vött materiát a török a várak kérésére” — írta Bethlen 1615. október 30-án Daróczy Ferencnek. (Bethlen pol. lev. 31. o.) L. még Bethlen 1616. február 16-i lev. Rhédhey Ferenchez. (Uo. 42. o.)

le véglegesen Erdély elfoglalására irányuló szándékukról. Ennek tudatában az elkövetkező időket az ország erőforrásainak gyarapítására, hadseregének továbbfejlesztésére fordította, s ő is várta a kedvező alkalmat, hogy véglegesen leszámoljon a nemcsak Erdélyt, hanem egész Magyarországot veszélyeztető Habsburg elnyomó törekvésekkel.

A török szövetség tehát jelentős mértékben hozzásegítette Bethlent ahhoz, hogy uralkodásának 1613-tól 1619-ig tartó első időszakában sikeresen megvédje Erdély önállóságát a Habsburgokkal szemben. A török támogatás ára Lippa átadása volt, valamint az a segítség, amit 1616-ban kellett nyújtania a Moldvában harcoló Szkander pasának.

Az előzőtt Radul havasalföldi fejedelem ugyanis lengyel katonai támogatással Moldvába tört, s ott több ízben győzelmet aratott a török csapatokat vezető Ibrahim pasa felett. A török seregek élére ekkor Szkander pasa állott, aki a szövetség értelmében segítségnyújtásra szólította Bethlent. A fejedelemnek nem volt mit tennie, hadfölkelést hirdetett, s 500 kopjást el is küldött Szkander megsegítésére, de ugyanakkor titokban biztosította a lengyeleket, hogy nem fog ellenük harcolni. Lassan haladt előre seregével Moldva felé, s útközben kapta a hírt, hogy Szkander győzelmet aratott, mire azonnal haza indult katonáival.⁸⁹

Az 1618-ban kirobbanó harmincéves háború Bethlen számára is megcsillantotta a reménysugarat, hogy a fegyvert fogó csehekhez csatlakozva véglegesen leszámolhat a Habsburg elnyomó törekvésekkel.

A harmincéves háború értékelésénél a polgári történetírás elsősorban a vallási jellegű megnyilvánulásokat, a katolicizmus és protestántizmus egymás elleni küzdelmét domborította ki. A vallási jelleg valóban végigkísérte a háború menetét, azonban a lényeg a hatalom kérdése volt, mind a császár és szövetségesei, mind pedig a protestáns fejedelmek és az őket támogató országok részéről. A Habsburg uralkodó az abszolút monarchia létrehozására, s Németországnak uralma alatt történő egyesítésére törekedett. Ezt az alapjában pozitív célkitűzést azonban reakciós eszközökkel, a haladás legerősebb gátjára, a pápságra támaszkodva akarta megvalósítani, s végső fokon inkább a Habsburg-ház hatalmának növelése, mint az ország egyesítése lebegett szeme előtt. A Habsburg-házat segítő német fejedelmek többnyire egyéni haszon reményében támogatták a

⁸⁹ L. Balassy Mihály 1616. augusztus 8-i lev. Balassy Ferenchez (Erd. tört. adatok I. köt. 315. o.), továbbá *Frankl V.*: Pázmány Péter és kora I. k. Pest, 1868. 245. o.

császár ellenreformációs törekvéseit, de annál kevésbé a központosítást, amely az ő fejedelmi hatalmukat is veszélyeztette. A protestáns német fejedelmek, bár bizonyos mértékig önvédelmi harcot folytattak az erőszakos ellenreformációval szemben, azonban főtörekvésük szintén az egységes Németország létrejöttének megakadályozása volt, s így harcuk végső fokon nem sorolható a haladásért vívott küzdelmek közé. Hasonló elbírálás alá esik a hatalomba bekapcsolódó európai országok részvétele is, mert céljuk elsősorban területszerzés volt Németország rovására, s a német egység létrejöttének megakadályozása.

Egészen más értékelést kell alkalmaznunk viszont Csehország és az erdélyi fejedelemség harcára. Ezek az országok ugyanis elsősorban és döntő mértékben állami függetlenségükért, önállóságukért küzdöttek a Habsburg elnyomó törekvésekkel szemben. Harcuk jellegének elbírálásánál nem lehet a centralizáció kérdését tértől, időtől elvonatkoztatva egyoldalúan alkalmazni. A centralizáció, az abszolút uralkodói hatalom Nyugat-Európában nemzeti dinasztiák kezében egyértelműen a társadalmi haladást szolgálta; a gazdasági, társadalmi viszonyok fejlődését segítette elő, s a rendek hatalmának háttérbe szorításával erősítette az államot. A Habsburg centralizáció ezzel szemben elsősorban birodalmi érdekeket szolgált és ellentétben állt a csehek és magyarok érdekeivel, mert ezekben az országokban nem töltötte be történelmi hivatását. A Habsburgok kezében az államhatalom a csehek és magyarok érdekeinek, nemzeti függetlenségüknek háttérbe szorítására irányult, s nem biztosította Magyarországot szükséges védelmében a pusztító török hódító törekvésekkel szemben. Így a Habsburg politikával szembe forduló csehek és magyarok annak ellenére, hogy célkitűzéseikben számos rendi törekvés is megtalálható, a nemzeti fejlődést oltalmazták az idegen abszolútizmus központosító törekvéseivel szemben. A magyarok Habsburg-ellenes harcának létjogosultságát és haladó jellegét nagymértékben megerősíti az a körülmény, hogy a küzdelem élén Bethlen, majd I. Rákóczi György személyében olyan erdélyi fejedelmek álltak, akik az ország egységében a Habsburgoknál sikeresebb lépéseket tettek a centralizáció, az abszolút fejedelmi hatalom megteremtésének útján, s ez képviselte az egész ország lakosságának érdekeit is. A magyar nép érdekeit nem képviselő idegen centralizációs törekvésekkel nemzeti centralizációs törekvéseket szegtek szemben, s ezért szolgálja harcuk a magyar nép történetében a haladás ügyét.

Bethlennek ahhoz, hogy csehek oldalán bekapcsolódjon a Habsburg-ellenes, mindenekelőtt török kapcsolatait kellett rendeznie, a Porta jóváhagyását és támogatását megszerezni a háborúhoz. Ez nem ment könnyen, mert a török vezetők nehezteltek rá, amiért nem adta át Jenő várát. „Az portáról ott benn való orátorunk mit írjon, mint fenyegetsen országotól az fővezér Jenőért és a béhodolásának meg nem engedéséért” — tudósította a fejedelem 1619 júniusában sógorát, Rhédey Ferenc váradi kapitányt — „annak megírása sok időt foglalna magában.” „Mikó Ferenczet az portára küldtem, én immár soha többé ratiót, több argumentumot fel nem tudok találni, az melyeket mostan írtam s izentem megmaradásunk felől, Jenőnek meg nem adhatásáért”.⁹⁰

Mikó Ferenc csíki főkapitány portai követsége azonban nagyobb horderejű dolog elintézése végett ment Konstantinápolyba, mint Jenő ügye. Feladata az volt, hogy a Portát nyílt beleegyezésre bírja Bethlen Habsburg-ellenes támadásához. Küldetése sikerrel járt, mert a szultán kapva-kapott az előterjesztett terven, s egyszerre nem volt sürgős Jenő várának átadása sem. Sőt, a szultán esküvel kötelezte magát, hogy ha Bethlen győz, elismeri magyar királynak, s ennek elnyerésében a legmesszebbmenőkig támogatni fogja őt.⁹¹

A töröknek kapóra jött az erdélyiek Habsburg-ellenes harca, ami nekik semmi áldozatukba nem került, hiszen ígéreten kívül egyelőre semmiféle katonai támogatást nem nyújtottak Bethlennek. A fejedelem megelégedett ennyivel, s egyelőre nem is akart török segélycsapatokat igénybe venni a támadáshoz. Ehhez elegendőnek érezte saját, valamint a pártjára állott magyarországi főurak csapatait. Nem is csalódott, mert katonái ellenállhatatlanul törtek előre nyugat felé, s néhány hét leforgása alatt már Bécs alatt álltak a szövetséges cseh—morva csapatokkal együtt.

A török szövetség egyáltalán nem akadályozta meg a fejedelemet abban, hogy keményen ellenálljon a törökök alattomban indítandó újabb hódítási kísérleteinek. 1619 végén, amikor hírt kapott a magyarországi török csapatok mozgulódásáról, azonnal levelet írt főkapitányának Thuró Szaniszlónak és megparancsolta: „*A török ellenségünk lévén, az ő álnoksága szerrint ugyan nem kételkedünk abban, hogy valamit ne igyekeznék.* Ahhoz képest Kegyelmedet intjük, szeretettel kegyelmed tisztí

⁹⁰ Bethlen 1619. június 23-i lev. Rhédey Ferenchez. (Bethlen pol. lev. 114—115. o.)

⁹¹ L. Magy. Tört. Tár. IV. k. 204. o., Erdélyi tört. adatok III. k. 217. o., és Pray Gy.: Principatus Bethlen I. k. 40. o.

és hivatalja szerint, mindjárt mindenfelé serio mind a maga nevével, s mind pedig a *mi parancsolatunkból igen parancsoljon, vagy túl, vagy innen léssen a Dunán valamelyfelé a töröknek próbálása nem hogy végvár alatt de csak egy legkisebbik falunak is Magyarországtól elszakasztásában, mint természet szerint való ellenségnek is ellene álljanak és tehetségek szerint mind vizen, szárazon egyaránt ártsanak nekik*".⁹² (Kiemelés — N. L.)

Ugyanakkor a török Bethlennel szembeni magatartása sem volt egyértelmű. 1619 végén a fejedelemmel szemben ellenséges érzületű, s a császári követek részéről pénzzel megvesztegetett pasák kieszközölték, hogy a Porta követet küldött Bécsbe, aki itt bejelentette; a szultán nem helyesli Bethen Habsburg-ellenes támadását, s vissza fogja őt hívni. A töröknek ez a váratlan lépése megnehezítette Bethlen helyzetét, s mindenképpen hozzájárult ahhoz, hogy elhalasztatta rendekkel magyar királlyá történő megválasztását, s hogy fegyverszünetet kötött a császáriakkal.⁹³

Ingatagnak bizonyult II. Ozmán szultán azon ígérete is, miszerint elismeri Bethlen magyar királlyá történő megválasztását, s segíti őt mindenképpen. Amikor ugyanis Bethlen királlyá választása szóba került, a Porta olyan feltételekhez kötötte annak elismerését, hogy ugyanakkor Erdélyről mondjon le. A török vezetők — nem alaptalanul — veszélyesnek ítélték azt, hogy Erdély és Magyarország egy kézben legyen, mert a magyarországi török hódolt területek félkörben körülfogó egységes országból olyan veszélyes támadást lehetett volna indítani keletről nyugatról egyszerre, ami könnyen megrendítheti a törökök magyarországi uralmát. Bethlen azonban nem adhatta fel erdélyi politikai és katonai bázisát a bizonytalan és kockázatos magyar királyságért. Ezért elhalasztotta királlyá választást mindaddig, amíg a szultánt rá nem veszi arra, hogy elismerje őt Erdély és Magyarország együttes uralkodójának. A Porta határozott elismerése nélkül „miért kellett volna tehát énnekem ilyen bizonytalan fundamentommal az királyságot felvennem?” — tette fel Bethlen a kérdést portai követének. — „Ha én magamot megkoroztattam volna” — állapította meg keserűen, de éles tisztánlátással — „soha énnálamnál bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lött volna, mert mindjárt az országnak végházait én tőlem megadni kívánta volna, melyet

⁹² Bethlen 1619. december 24-i parancsa Thurzó Szaniszlóhoz. (Tört. Tár. 1885. 469. o.)

⁹³ L. Magyar Tört. Tár. IV. k. 200—205. o.

ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad az német mellé.”⁹⁴

Úgy látszik az e célból beküldött követe Illyey János damasdi kapitány sikerrel forgolódott a Portán, mert II. Ozmán 1620 júniusban kelt levelében, a keleti szóvirágok után Bethlent „Magyarországnak és Erdélynek fejedelme”-ként ismerte el. A levélben biztosította a „tekintetes magyar nemzetség”-et, hogy „...Ferdinánd kevéért az méltóságos magyar nemzetet semmiképpen meg nem vetjük” s „ha mikor kívántatik az mint-előbbi fogadásunk is tartja, csak egyet sem hagyunk közülük megháborítani”. Felszólította a magyar rendeket: „Ha peng magatoknak királt akartok választani; az minthogy szükséges is, az tennen magatok szabadságtok törvénye és rendtartása szerint, válasszatok olyat ki tinektek igazsággal és az úri fényes portánkhoz igaz jóakarattal legyen és mi is azzal az szent békeséget megtartjuk, s Magyarországot az ő királyságával együtt erős böcsületben tartjuk”.⁹⁵

Ezek után az országgyűlés augusztus 25-én Bethlent Magyarország királyává választotta, amit ő el is fogadott, de megkoronáztatni nem engedte magát. Látva ugyanis a Porta állhatatlan magatartását, s a katonai helyzet bizonytalanságát, nem zárta el a tárgyalások lehetőségét a koronázással. Azt vallotta: „látván az országra az én személyem miatt való nagy veszedelmet következni az koronának felvételével, melyet halálommal kellett volna csak letennem, különben tisztességemre nem lehetett volna”.⁹⁶ A Porta ezért a számára semmit nem jelentő engedményért is Vác átadását követelte, s novemberben a budai pasa el is foglalta a várat. Ugyanakkor a csehek fehérhegyi veresége utáni súlyos helyzetben Bethlen reménytelennek látta a Habsburgoktól teljesen elszakadt, Erdélyt és Magyarországot magában foglaló királyság megtarthatóságát, s az elkövetkező hónapokban már inkább azért harcolt, nehogy a csehek szomorú sorsára jusson, s legalább méltányos békét kössön. Katonai sikereivel végül is rákényszerítette a császári udvart, török segílycsapatok támogatása nélkül, a Habsburg-ellenes erők helyzetének mélypontján, az Erdélyt 7 vármegyével gyarapító nikolsburgi békekötésre.⁹⁷

⁹⁴ Bethlen 1620. március 23-án kelt tudósítása portai követéhez (Török-magyarokri Allamokmánytár (továbbiakban: Trnkáo.) I. k. Pest, 1868. 214. o.)

⁹⁵ IV. Murád 1620. június 21-i lev. Bethlenhez (uo. 224—225 o.)

⁹⁶ L. Bethlen 1620. március 23-án kelt id. levelét portai követéhez.

⁹⁷ L. Bethlen 1621. november 18-án kelt levelét a nagyvezérhez. (uo. 327—335. o.) „Mostan pedig mivel hogy mi mellénk nagyságtok semmi hadat ez napig nem bocsáta, sőt az németnek mindenkor sok szép biztatásokkal volt, nekünk is nincsen tovább az n-mettel való hadakozásban módunk, holott minket egy pénzzel sem segítenek ebben az három esztendőtl fogva való hadakozásban egy ember-

A fejedelem a békekötés ellenére sem mondott le végleg kitűzött céljáról: a Habsburgoktól független magyar királyság visszaállításáról. Csak kedvezőbb alkalomra várt, ami meglátása szerint 1623-ban be is következett. Mielőtt azonban újabb hadjárat útjára lépett volna, ajánlatot tett a Habsburgoknak egy közös törökellenes összefogásra. Azt kívánta, hogy a császár ismerje el őt Magyarország kormányzójának, bízva rá a végvárakat, s ő élére áll a törököt kiűző hadjáratnak. Az együttműködés biztosítéka a császár leányának keze lett volna, akivel a megözvegyült fejedelem házasságra kívánt lépni.

Bethlen tehát minden mély Habsburg gyűlölete ellenére világosan látta a török főveszélyt, s hajlandó volt a törökellenes harcra, ha a császártól kellő biztosítékot és támogatást kap! A terv még a protestánsokkal szembe végtelékig elfogult spanyol Habsburgok részéről is támogatásra talált. A császári udvar azonban némi habozás után visszautasította Bethlen ajánlatát.⁹⁸ Így nem maradt más út, mint a török, és a nyugat-európai Habsburg-ellenes hatalmak szövetségében tovább folytatni a küzdelmet a nemzeti királyság visszaállításáért.

A fejedelem a két elnyomó közül ismét a támogatásra hajlandóságot mutató törököt volt kénytelen felhasználni a másik elnyomó, a Habsburg hatalom ellen. Az 1623-ban vívott második hadjáratában katonai segítséget kért a Portától, s felszólította a nagyvezért: „én mellém oly szerdárt rendeljen, akinek méltósága nagy legyen, kincset ne kímélje, féljenek tőle minden alája rendelt hadak, pasák, bégek, józan életű, gondviselő vitéz legyen, akivel is megnyughassam, és legyen kivel tanácskoznom”, „... rendelje az budai vezért szerdárnak... ő nagysága jó hadakat rendeljen kopjás hadat az budai vezér mellé 12 ezret, tatárt tíz ezret, jó puskás fizetett gyalogot legkevesebb nyolcz ezret. Az boszniai basát ő nagysága rendelje Bottyani mellé öt ezer kopjással, öt ezer tatárral, két ezer gyaloggal”.⁹⁹

A török csak részben teljesítette Bethlen kívánásait. A harcias budai pasa helyett az öreg boszniai pasát rendelték melléje mindössze mintegy 12—13 000 emberrel. Bethlen így is meglepte és körülzárta a császári sereget Hodoninnál, de, amikor rohamra akart indulni az elsáncolt ellenség ellen, a törökök megtagadták az engedelmességet. Ily módon Bethlen kénytelen volt fegyverszünetet kötni a császárral, s béketárgyalásokba kezdett. A tárgyalások alatt feltétlenül szükséges lett volna a

rel sem, hanem az egri gyönlí aga volt talán kétszáz magával, és mi mostan az két De k száz hetven magokkal jüttenek ide, tizenegy naptól fogva.” (332. o.)

⁹⁸ A kérdést l. bővebben Wittman T.: Bethlen Gábor. Bp. 1952. 94—95. o.

⁹⁹ Bethlen 1623. június 15-én kelt utasítása követének, Tholdalagi Mihálynak. (Tmkáo. I. k. 387. o.)

nagyobb nyomaték kedvéért arra, hogy a török—tatár csapatok mellette maradjanak egészen a békekötésig. A fejedelem jelzészlőhordozójának Kemény Jánosnak leírása szerint: „... begyűjtven őket, eléggé intimalá, megvárnák végét az dolognak, mert az ellenség megértven elmeneteleket, keményebb leszen az tractában; azok is szemben tetették megmaradásokat, de kimenvén csak megindultak. Az fejedelem az Vág vizén levő hidakat őriztette, hogy el ne bocsátatnának; de azok révet tanálván az ebek csak elmennek. Az fejedelem is alattomban hírt tevén, az magyar végházakban reájuk gyülekezének, és Érsekújvár tájékán megvervén őket, sokat levágának, többek között az Kliszin békét is elfogák”.¹⁰⁰

Hasonló módon járt Bethlen a török segélycsapatokkal az 1626-os harmadik Habsburg-ellenes háborúja idején is, bár ekkor, kérésére a harcias Murtéza pasát rendelték melléje, nem pedig „valamely ma szült beglerbéget”. Az erdélyi és török seregeknek Drégelypalánknál kellett volna egyesülniük, Murtéza azonban mindenekelőtt Nógrád várát fogta ostrom alá, hogy ennek elfoglalásával is növelje a törökök magyarországi hódításait. Bethlen a nógrádi várvédőket titokban ellenállásra buzdította, az ostromot vezető Murtézának pedig kemény szavakkal megüzente, hogy itt az ellenség, a Wallenstein tábornok által vezetett császári sereg, s azonnal csatlakozzon hozzá: „... mert, ha valamelyik részhadon esik is szerencsétlenség hatalmas császár előtt ő lenne oka”. Murtéza nem is vette tréfára a dolgot, hanem azonnal abbahagyta Nógrád vívását és csatlakozott Bethlenhez a török—tatár csapatokkal. Seregének egy része részt is vett a harcokban, „igen vitézül emberkedtek”. Murtéza is megérkezvén mindenáron meg akart ütközni az ellenséggel, s csak a fejedelem rábeszélésére egyezett bele az éjszakai visszahúzó-dásba Szécsényhez. Katonái részt vettek a visszavonuló császári csapatok üldözésében, fárasztásában. A pasa kész volt kitartani Bethlen mellett az újból meginduló béketárgyalások ideje alatt is, de katonái fellázadtak ellene és követelték hazamenetelüket.

A pasa értesítette Bethlent a lázadásról, mire a felháborodott fejedelem azonnal riadóztatta a magyar csapatokat és körülfogta velük a lázadó „szövetségesek” táborát. A magyar katonák, amint meghallották, hogy a törökre kell menniük „halhatlan és hihetetlen serénységgel” ültek lóra és indultak harcba. A törököket megbénította ez a fellépés, ellenállás nélkül kiadták a lázadás-szervező főágákat, akiket Bethlen ott Murtéza sátra előtt azonnal le is fejeztetett. A fejedelemnek ez a szí-

¹⁰⁰ Kemény János: Önéletrajza és válogatott levelei. Bp. 1959. 106. o.

gorú megtorlása annyira megfélemlítette a törököket, hogy szóbeszéddé vált közöttük: „Nincsen már a töröknek egyéb Szent Demeter napja, hanem csak Bethlen Gábor napja”. S a béketárgyalások alatt a török seregek is Bethlen mellett maradtak egész télen át „kik is az keresztény falukon, noha mint az farkasok az juhok közt oly csodásan, de oly szelídséggel quartíroztak, hogy a keresztény hadakat is meghaladták”.¹⁰¹

A tárgyalások folyamán Bethlen személyes ellensége, Pázmány Péter érsek méltatlanul megvádolta a fejedelmet, hogy hadakozásaival és török segélycsapataival több mint kétszázezer magyar halálát okozta. Bethlen méltósággal utasította vissza ezt a vádat, s igazának tudatában megírta az érseknek: „soha romlására nemzetünknek nem igyekeztünk, hanem inkább megmaradására. Rajtunk sehol senki ez napig győzedelmet nem vett, sőt igaz lelkiismerettel hitet mernék mondani, hogy az hét esztendőül fogván való hadakozásunkban négyezer magyar fegyver miatt el nem veszett hadainkból”.

A török segélycsapatok elleni panaszra pedig azt válaszolta: „Mivelünk török had im másodsor vagyon. Ezelőtt kétesztendővel vitt-e el magyar rabot, mi nem tudjuk, noha szorgalmasan tudakoztuk, de igaz bizonytságot előttünk senki nem tött. Ez mostani indulatunkban penig mely nagy szorgalmatossággal és keménységgel viseltük magunkat az törökhöz, tegyenek arról bizonytságot, akik szemekkel látták. Nyilván egy töröknek sem volt szabad rabolni. Ha mikor penig titkon köpenyegek alatt lófaron szegény népet sajditották, arra rendeltetett vigyázóink azonnal hírt adván, elvettük tőlük, magokat válogatás nélkül ölettük, vagdaltuk, fosztattuk. De magyart egyetlen egyet sem láttuk sem halottuk, hogy kaptak volna. *Miolta a török mellettünk vagyon, egy falut is meghódoltatni nem engetünk neki*”.¹⁰²

Bethlen tekintélye egyre nagyobbra növekedett még a török vezető körök előtt is. A rettegetett híru Murád szultán 1627-ben egy erdélyi határmenti vitás adózási kérdésben utasította a budai pasát, hogy Bethlennel egyetértésben intézze el az ügyet, hogy „Erdély jogát megóvja” „és a dolgot úgy intézd el, hogy a tárgyban újabb panasz hozzám ne érkezzék”.¹⁰³ S amikor pedig Bethlen 1629-ben szót emelt a budai pasánál a hajdupalánkok lerontása ellen, az ünnepélyes okiratban biztosította a haidukat, hogy „ő felségének ebbeni kérést és méltóságát megtekint-

¹⁰¹ I. m. 121—131. o.

¹⁰² Bethlen 1626. november 30-i lev. Pázmány Péterhez. (Bethlen pol. lev. 421. o.)

¹⁰³ IV. Murád 1627. januárjában kelt rendelete Murtéza budai pasához (Tmkáo. II. k. 7. o.)

vén” ha a hajduk vitézek „az felséges erdélyi fejedelemnek az mint eddig azután is az szerint igazán és híven szolgálnak” ... „sem az ő hatalmassága vezéritől, sem egyébrendbeli szolgáltaul meg nem bántódnak sem pedig palánkjok el nem rontatik”.¹⁰⁴ IV. Murád 1629. novemberében külön nyomatékos parancsot küldött a budai pasának a birodalom „kiegészítő részét” képező Erdély védelmére császári támadás esetén. A fejedelem segítségkérésére a pasa ne is várjon külön parancsot a szultántól, hanem „ha Bethlen Gábor emberei segítséget kérni hozzád érkeznek, késedelem és magad vonagatása nélkül a szükséges segedelmet azonnal megadd, s az ellenség pusztítása meggátlására mindet elkövess... különös gonddal s éberséggel kell fellette őrizkednöd, s vigyáznod”.¹⁰⁵

A Bethlen halálát követő rövid kormányzati zavarok után trónralépő I. Rákóczi Györgynek már sokkal ellentmondásosabb viszonya volt a török Portával, mint nagy elődjének. Bár trónralépésekor a Porta őt is minden további nélkül elismerte, — mint általában mindenkit, akit az erdélyi rendek megválasztottak, s 1633-ban őt is biztosította IV. Murád szultán, hogy „az szokás és kánon szerint szükségképen az szövetséget megbecsülven, minden úton módon titeket megoltalmazunk bizonyos”¹⁰⁶ — mégis az elkövetkező években sokkal kedvezőtlenebbül alakult a kapcsolat, mint Bethlen fejedelemsége idején. Az első összeütközés a törökkel az ifjú Székely Mózes Portára menekülésekor történt, akit ott, mint fejedelmi ellenjelöltet védelembe vettek. A fiatalembernél azonban sokkal veszélyesebb ellenfél akadt, Bethlen Gábor testvére, az öreg Bethlen István személyében, aki a fejedelemmel összekülönbözvén a budai pasához ment és a Portától kért segítséget Rákóczi megbuktatásához.¹⁰⁷

Rákóczi nehéz helyzetben volt, azonban az 1636 februárjára Kolozsvárra összehívott országgyűlés határozottan kimondta, hogy Bethlen István ellen, még ha török csapatok kísérik és támogatják is őt, a végsőkig ellenállnak. IV. Murád intézkedése nem sokáig váratott magára. Szeptemberben ráírt az erdélyi rendekre, hogy „régől fogván ellenem való cselekedeteiért Rákóczit Erdélyből kitudom, és az előbbi helyére [ti. magyarországi birtokaira] küldeni szükségesnek ítélem... azért Rákóczit Erdélyből felvévén, elvégezett akaratom egyező aka-

¹⁰⁴ A budai pasa biztosító levele a hajduknak. (Tmkáo. II. k. 120. o.)

¹⁰⁵ IV. Murád 1629. november 27—december 7. közt kelt fermánja a budai pasához. (uo. 148. o.)

¹⁰⁶ IV. Murád 1633. február 1—10. közt kelt levele I. Rákóczi Györgyhez. (uo. 181. o.)

¹⁰⁷ L. Kóvári L.: Erdély történelme V. k. Pest, 1863. 24. o.

ratotokból hazafia közül az szegénységnek javára akár Bethlen Istvánt, akár mást az kit kedveltek, fejedelemségnek helyére ültethettek és császári akaratomat megcselekedjétek”.¹⁰⁸ Néhány nappal később a szultán új fermánt bocsátott ki a nyomaték kedvéért Rákóczi letételére és felhívta az erdélyiek figyelmét: „hogya penig köztetek némelyek Rákóczi mellé állnának és ehhez a mi kegyelmes parancsolatunkhoz nem hallgatnának... hadaink rajtatok leszen”.¹⁰⁹

A fejedelem nem ijedt meg a szultán parancsától. A rendeletet hozó csauszt letartóztatta és mozgósította seregét a közeledő török csapatok ellen. Október 6-án történt a fegyveres összecsapás az erdélyi és török sereg között Nagyszalontánál, mely után a nagy zűrzavarban mindkét fél vesztesnek érezvén magát visszavonult a harc színhelyéről. Huszain budai pasa Lippa felé vonult, hogy Illyénél betörjön Erdélybe, s Rákóczi utána sietett ennek megakadályozására. Boros-Jenőnél megállt és újabb csatára készült a török ellen. A seregek már szemben álltak egymással, amikor a fejedelemnél letartóztatásban levő Ali csauz ajánlkozott, hogy kibékíti a fejedelmet a budai pasával. Küldetése sikerrel járt, mert a pasa a szalontai harc után hajlott a megegyezésre, ami hamarosan végbe is ment, s a seregek decemberben hazavonultak. Rákóczi megvédte fejedelemségét a törökkel szemben is, s a perzsa hadjáratokban lefoglalt IV. Murád szultán is azt látta leghelyesebbnek, ha „kegyelmesen fátyolt borít” a történetekre, s megerősíti a fejedelmet uralkodói székében.¹¹⁰

A török politika ezek után meglehetősen bizalmatlansággal viseltett a szultán parancsának végrehajtását fegyverrel is megakadályozó erdélyi fejedelemmel szemben. Amikor 1639-ben Rákóczi György svéd, francia szövetségben készült a Habsburg ellenes háborúra, s kérte a Porta támogatását, azt csak 40 000 tallérért voltak hajlandók megígérni.¹¹¹ A fejedelem ezt a feltételt elfogadta, s 1644 elején még is indította csapatait a Habsburgok ellen. Az előbb váltakozó kimenetelű harcokban a nádor által megvesztegetett budai pasától nem kapott több segítséget 200 katonánál, akik nem befolyásolták a harcok kimenetelét. 1645-ben pedig, amikor csapataival diadalmasan előretört Brünnig, ahol szövetségeseivel egyesült, már megérkezett az Ibrahim szultán uralkodása alatt teljhatalmú nagyvezér menydörgőhangú üzenete, hogy ha Rákóczi azonnal vissza nem

¹⁰⁸ IV. Murád fermánja Rákóczi letételének ügyében. (Tmkáo. II. k. 401. o.)

¹⁰⁹ L. uo. 404. o.

¹¹⁰ IV. Murád fermánja. (uo. 476. o.)

¹¹¹ L. *Kövérty* L.: 1. m. 31. o.

fordul, török csapatok árasztják el Erdélyt.¹¹² Ilyen fenyegetésekre nem tehetett mást, mint visszafordult és megkötötte a békét a Habsburgokkal, amelyben Erdélyhez csatolták a hét felső-magyarországi vármegyét és többek között biztosították a jobbágyok szabad vallásgyakorlatát is.

Visszatérése után nem szűnt meg összeütközése a Portával. A törökök ugyanis Erdély rendes évi adóján, a 10 000 aranyon kívül követeltek még 5000 aranyat a felső-magyarországi hét vármegyéért, melynek adóját, mint mondták, Bethlen Gábornak csak különös kegyből engedték el annak idején. A fejedelmi tanács hajlandó lett volna a kért összeg beküldésére, de Rákóczi kijelentette, mivel a Porta sem adta meg az ígért segílyt a hadjáráshoz, ő sem hajlandó ezt az összeget beküldeni. A felháborodás nagy méreteket öltött a szultáni udvarban Rákóczi újabb ellenszegülése miatt, a fejedelem követét börtönbe vetették, és ismét haddal fenyegetőztek. Rákóczi válasza erre az volt, hogy a rendes adófizetést is megszüntette.¹¹³

E két erdélyi fejedelem törökkel szembeni politikája, ha nem is volt egyforma, mégis sok közös vonást tartalmazott. Bethlen nagyobb bizalmat élvezett a Portán, jobban kapott katonai támogatást is Habsburg-ellenes küzdelmeihez, de át kellett adnia *Lippát* és el kellett tűrnie *Vác* elfoglalását. Rákóczi Györgyöt kezdettől fogva bizalmatlanabban szemlélték, fegyverrel támadtak rá, hogy kivessék a fejedelmi székből, s Habsburg-ellenes harcában nemhogy támogatták volna, hanem diadalmainak tetőpontján visszafordulásra kényszerítették, ő viszont sokkal keményebben szembeszállt a Porta akaratával, s uralkodása alatt nem került magyarországi vár török kézre. Ez a különbség elsősorban a kül- és belpolitikai lehetőségek változásából adódott, s másfelől pedig abból, hogy Bethlen messzebbmenő politikai célkitűzések érdekében, nagyobb áldozatokra hajlandó volt, mint Rákóczi, a szerényebb célkitűzésű terveinek véghezvitelénél, amelyhez a nagyrészt Bethlen által megteremtett szilárd gazdasági és katonai alapra támaszkodott.

A hasonlóság ott van, hogy uralkodásuk idején Erdély fénykorát élte, s sokkal nagyobb lehetőség is volt a törökkel szembeni ellenállásra, mint az elkövetkező időben, amikor Erdély ereje lehanyatlott. Török kapcsolatuk közelebb volt az egyenrangú szövetségesek viszonyához, mint a vazallusi viszonyhoz. Erdély belpolitikai önállósága szinte korlátlan volt. A török nem avatkozott bele Erdély életébe, s a hol beküldött, hol pedig lealkudott, vagy egyenesen megtagadott évi 10 000 arany adó

¹¹² *Kemény János*: i. m. 297. o.

¹¹³ *Kövári L.*: i. m. 49. o.

nem jelentett súlyos gazdasági terhet az országnak. A konstaninápolyi angol követ pl. úgy jellemezte Bethlen és a Porta viszonyát: „Nagy tévedés azt gondolni, hogy innen [ti. a Portáról] mozgatnák, ő nem függ ettől az államtól, csak előnye és biztonsága miatt, és ő volt az, aki megzavarta múlt évben őket, és nem ők őt, és nincsenek abban a helyzetben [ti. a törökök] és nem is kívánnak alkalmat adni a törésre [mármint a Habsburgokkal], de ha a fejedelem ilyen elhatározásra jut a saját céljából és céljaiért ő képes vezetni őket... bennük csak a saját célját szolgálja”. Az angol követ kihangsúlyozta, hogy Bethlen a törökkel való érintkezés formáit csak „saját előnyére” ápolja és használja fel.¹¹⁴ Rákóczi pedig amikor úgy hozta a sor, fegyverrel is kész volt megakadályozni, hogy a török beavatkozzon Erdély belügyeibe.

A török szövetség értékelésének problematikája

Ha a magyar marxista történetírás az erdélyi fejedelmek török kapcsolatait tárgyalja nem helyezkedhet olyan álláspontra, hogy azokat egyszerűen, „*törökkel való paktálásként*” fogja fel. Az adott történelmi körülmények részletes elemző vizsgálata nélkül csak felületes, egyoldalú megállapításokat tehetünk, amelyek nem tükrözik híven azt a bonyolult helyzetet, amelyben a török szövetség létrejött, fennállt, és pozitív eredményeket is hozott annak ellenére, hogy *a török elleni harc „európai ügy” volt, s a magyarok számára is a török hódítás és elnyomás volt a fő veszély.*

Egy rövid tanulmány keretében természetesen nem lehetett apró részletekig menően bemutatni a XVII. század első felében lezajlott Habsburg-ellenes harcok török kapcsolatát, annak létrejöttét, jellegét, pozitív és negatív hatásait. A török szövetség ilyen bemutatása és tárgyalása több kötetnyi terjedelmet igényelne, hiszen csak az ehhez kapcsolódó okmánykiadások is számos terjedelmes könyvben jelentek meg. Az adott keretek között csak a vázát lehetett bemutatni a török kapcsolatoknak, a legfontosabb és legjellemzőbb momentumokat; a lényegét. Úgy érezzük ezek az adatok is megfelelő támpontot nyújtanak ahhoz, hogy állást foglaljunk a török szövetség problematikájában.

A török szövetség létrejöttének okait vizsgálva azt az elmentmondásos megállapítást kell tenni, hogy úgy a XVI. szá-

¹¹⁴ L. Wittman T.: i. m. 107. o.

zad eleji Habsburg szövetséget, mint a török szövetséget Magyarország lakosságának alapvető érdeke kívánta meg. A mohácsi csatavesztés utáni súlyos helyzetben szükséges volt a Habsburgokkal való összefogás a török ellen, hiszen a Habsburgok érdekeiből adódóan természetes szövetségesek voltak a török hódítókkal szemben. *A Habsburg szövetség minden bekövetkező negatívumai ellenére elvitathatatlanul hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországot nem nyelte el a barbár hódító áradat, amely a XVI. század utolsó harmadáig volt a legerősebb és legveszélyesebb. A Habsburgok katonai ereje, politikai súlya kétségtelenül elősegítette, hogy Magyarország lakosságának nagy része nem jutott a balkáni népek szomorú sorsára. A Habsburg és magyar szövetség ereje volt kétségen kívül az a legfontosabb tényező is, ami miatt a török politika a magyarok erejének megosztása végett létrehozta a török birodalomhoz tartozó országok között szokatlan önállósággal rendelkező erdélyi fejedelemséget. Az viszont a történelmi helyzet további alakulása miatt következett be, hogy ez az erő megosztására létrehozott állam védelmezőjévé válhatott a magyar érdekeknek, elsősorban a Habsburgok mind erősebbé váló elnyomó törekvéseivel szemben, de sajátos helyzetét kedvező külpolitikai viszonyok között és kiemelkedő képességű fejedelmek uralkodása alatt fel tudta használni — bár korlátozott mértékben —, a törökök hódító törekvéseivel szemben is. Természetesen csak akkor, amikor a török erősen meggyengült, vagy Ázsiában volt elfoglalva, Erdély hatalma pedig megnőtt. A külpolitikai viszonyok bonyolult ellentmondásos alakulása szülte azt az eredményt, hogy a magyarok egységének megbontására létrehozott különálló erdélyi fejedelemség, bizonyos időben az egység helyreállításának kezdeményezőjeként és élharcosaként léphetett fel éppen török támogatással.*

Az is ellentmondásos helyzet volt a XVI. századi magyar történelemben, hogy míg a királyi Habsburg-Magyarország egyrészt a meg-megújuló török támadások, másrészt a mind erősebbé váló Habsburg elnyomó politika következtében egyre jobban pusztult, hanyatlott, erőtlenedett — addig az elmaradott, barbár török hatalom árnyékában meghúzódó erdélyi fejedelemség egyre inkább virágzásnak indult. S furcsa iróniája a sorsnak, hogy akkor következett be hanyatlás, pusztulás, amikor Erdély a haladás fővonalának megfelelően a Habsburgok vezette törökellenes táborhoz csatlakozott a század közepén és végén. Nehéz lenne pontosan felmérni; vajon a szövetségesül és védelmezőül jött császári katonaság, vagy az elpártolás megbosszulására betörő török-tatár hadak dúlásai okoztak-e na-

gyobb pusztításokat az országban? Mindenesetre az erdélyiek többsége mindkettőt — nem egészen alaptalanul — a császári politika számlájára írta, s a Habsburg párti Istvánffy Miklós leírása szerint is a császári sereg „rablásaival a lakosságot annyira elidegeníté, hogy azok annak hallásától még most is borzadnak”.¹¹⁵ Nem csoda, hogy ilyen körülmények között ideális állapotnak-tűnt fel sokak előtt a török védnökség alatt eltöltött idő és helyzet, s fegyverrel is készek voltak a régi állapotok visszaállításáért harcolni.

A magyar érdekek védelmének elhanyagolása a törökkel szemben, s ugyanakkor az egyre súlyosbodó Habsburg elnyomás volt az, ami szembefordította előbb az erdélyieket, majd Magyarország lakosságának egy részét a Habsburgokkal, s csak e harc eredményes vívásának feltételeit segítette elő az adott körülmények között elkerülhetetlen török szövetség. Magyarország lakosságára kettős elnyomás nehezedett, amely ellen egyszerre nem lehetett harcba indulni. Amikor a közvélemény a Habsburg elnyomást látta veszélyesebbnek, időlegesen kiegészített és kényszerű szövetségre lépett a másik elnyomóval, hogy annak támogatását amennyire tudja, felhasználja saját érdekében.

Sokan feltehetik a kérdést: Magyarország lakossága nem fizetett-e nagyobb árat a török szövetségért, mint amennyit nyert vele?

A kérdés logikusan felmerül, de a válasznál feltétlenül azt kell elsősorban figyelembe venni, hogy a török kapcsolat *kényszer-szövetség volt*, nem volt más mód a már elviselhetetlenségig fokozódó Habsburg elnyomással való sikeres szembeszállásra, mint a két elnyomó egymás elleni kijátszása, felhasználása.

A Habsburgok maguk is nemegyszer fel akarták használni a törököket a magyarok ellen, „nagylelkű” ajánlatokat tettek a töröknek Magyarország területének rovására (Gall Caesar követsége 1605., Homonnai György útján 1616.: stb.) azonban nem értek célt egynéhány olyan esetet kivéve, mint Rákóczi György 1645-ös hazarendelése Brünn alól. Természetesen ez nem a török politika valamiféle feltételezhető magyarok iránti „rokonszenve” miatt történt így, hanem egyrészt a török politikának bizonyos alapelvekhez való ragaszkodása következtében, másrészt pedig azért, mert a törökök világosan látták: számukra a nagy európai összeköttetésekkel rendelkező Habsburg-hatalom sokkal veszélyesebb, mint a magyarok bármilyen,

¹¹⁵ Istvánffy M.: Magyarország tört. (Vidovich Gy. ford. Debrecen, 1867. 365. o.)

az adott körülmények között lehetséges megerősödése. Ezért túrték el, s még támogatták is ezt bizonyos korlátok között, s ezért nem fogtak össze a Habsburgokkal a magyarok ellen, mert nem akarták az amúgy is erősebb ellenség további megerősödését a magyarok felett aratott győzelemmel. A törökök igyekeztek felhasználni a magyarokat a Habsburgok gyengítésére, ebben a harcban többnyire támogatták is őket. S ha nem is lehet pontos mérleget vonni a magyarok nyeresége és vesztesége között, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a kapott támogatásokért, s a Habsburg elnyomó törekvések mérsékléséért nem volt túlzottan súlyos ár Lippa és Vác átadása akkor, amikor idegen császári kapitányok sokkal több fontos magyarországi várat átadtak indokolatlanul a töröknek. A meghozott áldozat húsba vágó volt, de nem tragédia, különösen olyan körülmények között, amikor nem volt más választás és a Habsburg elnyomás további erősödése sokkal súlyosabb áldozatokkal, károkkal járt volna. A Habsburg-ellenes harcok vezetői kényszerhelyzetben, a pillanatnyilag kisebbik rosszat fogadták el, hogy szembe tudjanak szállni a pillanatnyilag súlyosabb, nagyobb rosszal.

A XVII. század első felében lezajlott Habsburg-ellenes függetlenségi harcok vezetői nem kívántak egyoldalúan csak a törökre támaszkodni külpolitikájukban, hanem minden lehetőt megtettek a többoldalú külpolitikai kapcsolatok kiépítéséért. Bocskainak még nem sikerült, bár ő is megkísérelt jó kapcsolatokat teremteni a német birodalom protestáns fejedelmeivel, Lengyelországgal, de legfeljebb semleges magatartást tudott elérni, s támogatást csak a moldvai román fejedelemtől kapott. Bethlen Habsburg-ellenes harca már a cseh, morva, osztrák szövetség jegyében indult meg, s kapcsolatba lépett a protestáns német fejedelmekkel is. Uralkodása végén pedig már szerteágazó, széles körű nyugat- és kelet-európai külpolitikai kapcsolatai voltak. I. Rákóczi György a már megkötött svéd—francia szövetségben kapcsolódott be a harmincéves háborúba és szállt szembe a Habsburg elnyomással.

A török szövetségen kívüli külpolitikai összeköttetések európai színvonalra és jelentőségre emelték ezeket a küzdelmeket, s megnövelték Erdély tekintélyét, tágitották önállóságát a törökkel szemben is. Ez a széles körű összeköttetés tette lehetővé többek között azt, hogy a harcok vezetői nem váltak akaratlanul is a török politikai célkitűzések kiszolgálóivá, hiszen a széles körű szövetségek rendszerét a töröknek is több esetben respektálnia kellett, kénytelen volt alkalmazkodni hozzá.

Azt hogy Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György nem voltak a török érdekek kiszolgálói, bizonyítják a hódítások meggátolására és az ország lakosságának védelmére tett erőfeszítéseik. A XVII. század első felében a török nem tett nagyarányú hódításokat Magyarország területén, az ország lakosságát mint szövetséges, mégis kénytelen volt jobban kímélni, mint amikor ellenségként harcolt ugyanott. Persze ez nem jelenti azt, hogy a segítségül jött török csapatok mintaszerű fegyelmet tanúsítottak és sehol semmiféle kilengést nem csináltak. Ilyen hadsereg abban a korban nem is volt, talán csak Cromwell puritán vallási fanatizmustól fűtött, s erősen kézben tartott katonái. Mégis az a körülmény, hogy ezek a török segélycsapatok legtöbbször náluknál jóval nagyobb számú magyar katonasággal együtt harcoltak, meglehetősen fékezőleg hatott kilengéseikre, mert könnyen póruljárhattak, mint pl. 1623—24 telén vagy 1626-ban. Úgyszintén a török politika kiszolgálásának merev elutasítását bizonyítja Bocskai 1606-os magatartása is, a közös török—magyar Bécs elleni támadási tervvel szemben. A Habsburg-ellenes harcok vezetői világosan látták, hogy „perspektivikusan” továbbra is a török a főveszély, akivel szemben Magyarország lakossága rá van utalva a Habsburgokra, s ezért nem törekedtek a Habsburgok megsemmisítésére, amivel legtöbbször a török nyert volna. Amikor például a Bocskai szabadságharc kompromisszumos, az elért katonai sikerekkel nem teljesen arányban álló befejezését nézzük, sohasem szabad elfeledkezni erről a szemponttól. Mint ahogyan nem feledkezett meg még a Habsburgokkal szemben erősen elfogult Bethlen Gábor sem, amikor előterjesztette a Habsburgok felsőbbségét elismerő, közös nagy törökellenes támadás tervét a bécsi udvarnak. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a Habsburgok beleegyezése esetén Bethlen komolyan ráált volna a törökellenes harcra. Legfeljebb arra vigyázott volna, hogy Magyarországot a magyarok, s nem pedig egy másik elnyomó számára szabadítsa fel a török uralom alól.

A török szövetség értékelésének egyik legfontosabb kérdése, hogy a XVII. század elején török szövetségben lezajlott Habsburg-ellenes küzdelmek gátolták-e számottevően a török elleni küzdelem sikerét, s meghosszabbították-e a magyarországi török uralmat?

A kérdés elhangzása után az első pillanatban hajlamosak a török szövetségben lezajlott küzdelmek nyilvánvalóan a törökök malmára hajtották a vizet, erősítették őket, s így meghoszágyunk arra, hogy egyértelműen igennel válaszoljunk, hiszen

szabították magyarországi uralmukat is. A történelmi helyzet behatóbb vizsgálatakor azonban meg kell állapítanunk, ha ezek a küzdelmek nem is gyengítették a törököt, mégsem befolyásolták döntő mértékben a törökellenes küzdelem kimenetelét, s a magyarországi török uralom időtartamát. Mégpedig azért nem, mert ezek a küzdelmek akkor robbantak, amikor a Habsburgok nem akartak, vagy nem tudtak eredményesen harcolni a török ellen. Amikor úgy látszott, hogy a Habsburgok komolyan törekednek a török kiűzésére, (a XVI. század közepén, a tizenöt éves háború első felében) még Erdély is csatlakozott hozzájuk. Úgyszintén később Thököly Habsburg-ellenes harca idején, az ország lakosságának, még a kurucoknak is döntő többsége a török ellen küzdők sorába áll.

Ha nyomon követjük a történelmi eseményeket, akkor azt kell látnunk, hogy az erdélyiek is csak a mezőkeresztesi vesztes csata után bekövetkező helyzetben fordulnak szembe a Habsburgokkal, amikor úgy látják, hogy a törökellenes harc a Habsburgok miatt kilátástalanná vált, s a további küzdelem, főként pedig a megszálló császári csapatok terrorja csak értelmetlenül pusztítja az országot. S ha végignézzük a császáriak ellen fegyvertfogók sorait, szinte kivétel nélkül olyanokat találunk közöttük, akik rövidebbel azelőtt még a törökellenes küzdelem harcosai, vezetői voltak. S jellemző módon a magyarországi nemeség is akkor forradalmasodik, akkor lép fel határozottan a Habsburgok ellen, amikor azok nem bíznán már a háború győzelmes befejezésében, fegyverszünetről kezdenek tárgyalni a törökkel, s katonaságukat a török elleni harc helyett a magyarországi lakosság elnyomására használják fel. Az 1604-ben ki-robbanó Habsburg-ellenes küzdelem élére olyan vezető áll Bocskai személyében, aki egész életét a törökellenes harc, és a Habsburg szövetség támogatásának szentelte. Bethlen Bábor maga is törökellenes küzdelemben kezdte pályafutását, s innen fordult a császáriak ellen. I. Rákóczi György, bár kora miatt nem vett részt a törökellenes háborúban (1594-ben született), de apja Zsigmond, mint törökverő katona élte le életét, s fia, II. Rákóczi György is a török ellen harcolva esett el. Mehetnénk tovább, s kevés olyan személyt találhatnánk a Habsburg-ellenes küzdelmek vezetői és harcosai közül, aki ne küzdött volna a török ellen, s akinek ne lett volna beleivódva érzelem- és gondolatvilágába a török kiűzésének szükségessége. Ezt a célkitűzést egyikük sem adta fel véglegesen, csak kedvezőbb alkalomra várva tette félre egy időre, hogy harcoljon a pillanatnyilag veszélyesebb Habsburg-elnyomás ellen. A törököt „természetes

ellenségnek” tartották, szívesebben harcoltak volna ellenük siker reményében. Jellemző módon az erdélyi fejedelemség területén tilos volt a mohamedán vallás gyakorlása, s aki elvéte „török hitre tért”, azt üldözték. A császáriak által „török-szolgának” nevezett Bethlenről jegyzik fel, hogy egy mohamedán hitre áttért magyarral keményen elbánt. A korabeli leveleket, krónikákat olvasva azt tapasztalhatjuk, hogy illúziók a törökkel szemben nem éltek, s a török szövetség, együttműködés létrehozója az elkerülhetetlen történelmi kényszerhelyzet volt.¹¹⁶

A XVII. század eleji Habsburg-ellenes küzdelmek abban az időben zajlottak le, amikor a török birodalom ereje döntő mértékben Ázsiában volt lekötve, a Habsburgoké pedig harminc éven keresztül döntő mértékben nyugaton. Ebben a mondhatni hatalmi szélcsendben zajlottak le Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György vezette függetlenségi harcok, amelyek eredményeként csökkent a magyarokra növekvő Habsburg elnyomás, s kezdetét vette Erdélyben a nemzeti abszolutizmus alapköveinek lerakása anélkül, hogy a magyarországi török uralom számottevően terjeszkedett volna. Ebben az időben a Habsburgoknak nem voltak határozott megmozdulásai a török kiűzésére, s így az ellenük folyó küzdelmek nem a török elleni harc erejét gyengítették, hanem a Magyarország és Erdély leigázására irányuló erőt, s mindezekből adódóan nem hosszabbították meg a magyarországi török uralmat és elnyomást. A történelmi tények azt bizonyítják, hogy a Habsburgok csak a XVII. század utolsó negyedében fordultak komolyan a török ellen, s Magyarország lakossága, bár kivette részét a küzdelemből, felzabadosulás helyett másik elnyomást kapott.

Végére érve a XVII. század első felében lezajlott Habsburg-ellenes küzdelmek török kapcsolatai nagy vonalakban való áttekintésének, szükséges még néhány megjegyzést tenni. Jelen sorok szerzője korántsem tartja ezt a tanulmányt e bonyolult kérdéskomplexum végleges tisztázásának. Nagyon sok, s a Habsburg-ellenes küzdelmek többi problematikájával kapcsolódó újabb kutatás és vita szükséges ahhoz, hogy a végleges marxista történelmi értékelés kialakuljon. Csakis az adott korszak történelmi eseményein, széles körű adatain nyugvó kutatási

¹¹⁶ A törökhöz való viszonyról, a törökkel kapcsolatos érzelmekről híven tudósít Kemény János már idézett munkája is. Kemény mint Bethlen is „keresztény gyomorból gyűlölte az pogányságot”, a „természet szerint való ellenséget”. 1644-ben íri, hogy a török el akarja foglalni Magyarországot. „Féltjük őket is, magunkat is” — írja — „kiváltképen attól, hogy rész szerént az mi vérünkkel ne vegye meg magának”, mert „ha által szakasztja Magyarországot, passzust keresztven Lengyelországra is, utolsó veszedelmünk fog következni mindnyájunknak.” (19. o.)

eredmények fogják ezt meghatározni, s nem pedig többé-kevésbé szubjektív koncepciók.

A marxizmus—leninizmus elvi iránytűje nélkül marxista történetírás elképzelhetetlen. Azonban éppen Marx, Engels, Lenin történeti munkásság tanít minket a korabeli adatok, tények legszélesebb körű vizsgálatára, a történeti események összefüggésének dialektikus és nem metafizikus szemléletére. A történeti tények széles körű megismerésének folyamata részünkről sem elkerülhető, ha valóban marxista szellemű és igényű elvi megállapításokat kívánunk tenni történelmünk bármely korszakáról. S ha helyes koncepciót akarunk felállítani, a tények széles körű ismeretét és felhasználását nem helyettesítheti egyetlen idézet sem, tartalmazzon az különben bármely helyes elvi megállapítást is. Ha a tények nem igazolják az elméletet, akkor az elvi megállapítás hibás, hiányos, vagy legalábbis oda nem illő. A tények legszélesebb körű vizsgálata azért is elengedhetetlen, mert szokványos, kiragadott adatokat mindig lehet találni bármilyen, különben nem helytálló koncepció bizonyítására is.

Jelen tanulmány a királyi Magyarország és Erdély lakosságát nem tárgyalja osztályok szerint a török szövetség vizsgálatánál. Ez nem azért történt, mintha a tanulmány szerzője valamiféle homogén társadalomnak tekintené a XVII. század eleji feudális magyar társadalmat, amelynek azonos érdekei lettek volna a török szövetség kérdésében. A tanulmány terjedelmének korlátai akadályozták elsősorban azt, hogy az osztályok viszonylatában vizsgálja a török szövetség jellegét és hatásait. Másfelől ugyanakkor világosan kell látni, hogy úgy a Habsburg, mint a török elnyomás, ha különböző mértékben és módon is, érintette a társadalom valamennyi osztályát, s a különben antagonisztikus osztályok sok tekintetben hasonló reagálást mutatnak e kérdésekkel szemben. Úgy a Habsburg, mint a török szövetséget a feudális magyar uralkodó osztály egy-egy része kötötte. Azt, hogy mikor, melyik szövetség felelt meg osztályérdekeiknek, az adott történelmi körülmények döntötték el.

Az egyik vagy másik veszély előtérbe kerülése szabta meg döntő mértékben az elnyomottak állásfoglalását is ebben az időszakban, s úgyszintén azt is, mikor fordítsák fegyverüket saját, s mikor az idegen elnyomóik ellen. Ebben az időszakban az idegen elnyomás általában veszélyesebb volt a jobbágyságra nézve saját urai elnyomásánál, s ezért — osztálycélkitűzéseit nem feladva, de az országos érdeknek nemegyszer alárendelve -- követi az uralkodó osztályt az egyik, vagy másik idegen el-

nyomó elleni harcában. S ezt: *annak ellenére, hogy harcával az őt elnyomó hazai feudális rendet védi, — osztályérdekeinek megfelelően cselekszi, mert az idegen elnyomás veszélyesebb saját osztályharcának feltételeire a magyar uralkodó osztály elnyomásánál.*

Ügyszintén nem került részletes taglálás alá sem a Habsburg-hatalom, sem a török hatalom osztályjellege. Ennek részletes vizsgálata más tanulmány keretei közé tartozik. Mindenesetre annyit megállapíthatunk, hogy a barbár, despotikus, primitív feudális török hatalommal szinte egy időben az országra telepedő Habsburg-hatalom döntő mértékben szintén feudális jellegű volt ebben az időszakban, s mint ilyen, gátolta, akadályozta a burzsoá nemzettéválás folyamatát.¹¹⁷

Végső értékelésként talán nem tévedünk ha leszögezzük, — hogy a török szövetséget a XVII. század elején úgy kell tekintenünk, *mint elkerülhetetlen kényszerszövetséget, amely negatív hatásai, s a szövetségesek különböző céljai ellenére, a maga ellentmondásosságában végső soron elősegítette a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok sikerét; az egyik idegen elnyomás mérséklődését, korlátozását.* Ez pedig, ha különböző mértékben is, érdekében állt a magyarországi társadalom valamennyi osztályának, még akkor is, ha az elért eredményekből, vívmányokból elsősorban és döntő mértékben az uralkodó osztály tagjai részesültek. A Habsburg elnyomás és kizsákmányolás fokozódása semmiképpen sem szolgálhatta az elnyomott osztályok érdekeit, sem a gazdasági, társadalmi haladást. Ezért tekinthetjük ezeket a küzdelmeket a bennük részt vevő antagonisztikus osztályok sok tekintetben ütköző célkitűzései, fél-sikerei, kompromisszumos befejezése ellenére haladó hagyományaink sorába tartozó függetlenségi harcoknak, szabadságharcoknak, s a háborúk jellegét tekintve pedig, igazságos háborúknak.

¹¹⁷ Itt csak utalni kívánok *Engels* magyarul is megjelent munkájának „A vég kezdete Ausztriában” egyes, a kor Habsburg-hatalmát érintő megállapításaira.